

Číslo správy: 1

na základe zmluvy č. 413/A301/2015

„ZHODNOTENIE DOPADU DEMOGRAFICKÉHO A SOCIÁLNEHO VÝVOJA NA MESTSKÉ PROSTREDIE V SR“

1. ETAPA

Všeobecné trendy demografických a sociálnych zmien v SR

2. ETAPA

Špecifické zmeny mestskej hmotnej a nehmotnej štruktúry spôsobené premenou demografických a sociálnych štruktúr s dopadom na mestské prostredie v SR.

Bratislava

**MINISTERSTVO DOPRAVY, VÝSTAVBY A REGIONÁLNEHO ROZVOJA
SLOVENSKEJ REPUBLIKY**

Obsah

ÚVOD	3
1) Demografické procesy a ich prejavy v mestskom prostredí	4
Úvod	4
1.1. Pôrodnosť a plodnosť	7
1.2. Úmrtnosť	20
1.3. Migrácia	23
1.4. Veková štruktúra	28
1.5. Sobášnosť	31
1.6. Rozvodovosť	36
1.7. Štruktúra domácností	41
1.8. Rómske osídlenia, komunity	48
Záver – zhrnutie výsledkov demografických trendov	54
2) Zmeny mestskej hmotnej a nehmotnej štruktúry spôsobené premenou demografických a sociálnych štruktúr s dopadom na mestské prostredie	56
Úvod	56
2.1. Koncept „stupňa urbanizácie“ v štatistikách a zisťovaniach EÚ	56
2.2. Zmeny v mestskom prostredí na Slovensku	60
Záver	74
ZÁVER	76
LITERATÚRA	77

ÚVOD

Dopad demografického a sociálneho vývoja na mestské prostredie je nevyhnutné kontextualizovať v širších súvislostiach, o ktorých možno predpokladať, že spolu-formujú podobu a dynamiku zmien na úrovni miest. Z tohto dôvodu sa v tejto záverečnej správe z prvej a druhej etapy výskumnej úlohy najprv zameriame na analýzu trendov v demografickom, reprodukčnom a rodinnom správaní a sociálno-ekonomickej situácii obyvateľstva, ktorú vzťahujeme k priestorovej štruktúre Slovenska. Zmeny demografického správania a sociálnej situácie obyvateľov SR spôsobujú špecifické zmeny mestskej hmotnej a nehmotnej štruktúry, ktoré sa stávajú výzvou pre verejné politiky v mestskom priestore. Poznanie formujúcich sa zmien v obytnom, sídelnom a sociálnom prostredí, v sociálnej štruktúre obyvateľov a ich sociálnej a priestorovej mobilite sú nevyhnutným podkladom pre možné efektívne smerovanie stratégií. Cieľom teda bude identifikovať najvýraznejšie charakteristiky vývoja sociálno-priestorovej situácie z pohľadu demografického správania a sociálno-ekonomickej situácie obyvateľstva na Slovensku so zameraním na sídelno-regionálnu úroveň, bez ktorých nie je možné analyzovať dôsledky zmien.

Predkladaná správa pozostáva z dvoch hlavných častí. V prvej časti sa podrobne venujeme demografickým trendom, ktoré menili tvár Slovenska v posledných dvoch desaťročiach. V centre pozornosti sú základné procesy ako vývoj plodnosti a pôrodnosti, úmrtnosti, migrácie a z nich vyplývajúce zmeny vekovej štruktúry. Popri tom sú analyzované zmeny v oblasti sobášnosti a rozvodovosti a meniaci sa štruktúra domácností. Záver prvej časti patrí priestorovým aspektom demografickej situácie rómskych komunít.

Druhá časť je venovaná priestorovým súvislostiam sociálnych rizík, zmenám v hmotnej a nehmotnej štruktúre a ich prejavom. Základom analýzy je porovnávanie situácie a trendov po osi veľké mestá – mestá – vidiek. Vychádzajúc z definície týchto oblastí na základe stupňa urbanizácie analyzujeme sociálno-ekonomické charakteristiky obyvateľstva ako je príjem, charakter bývania, výskyt deprivácie, dostupnosť služieb a pod. Výsledkom sú zistenia o špecifickom postavení mestského priestoru na viacerých dimenziách životnej úrovne.

V závere formulujeme na základe empirických zistení cieľe a postup podrobnej empirickej analýzy dát na úrovni samotných miest, ktorá je predmetom tretej etapy riešenia tejto výskumnej úlohy.

1) Demografické procesy a ich prejavy v mestskom prostredí

Úvod

Pri sledovaní demografických procesov možno pozorovať dlhodobý trend ich výraznej regionálnej a sídelnej diverzity (napr. Bleha 2009; Džambazovič 2003, 2012, 2015; Jurčová - Mészáros 2010; Filadelfiová 2005; Vaňo a kol. 200, 2001, 2007, 2009, 2012; Katuša a kol. 2013, 2014; Potančoková 2010). Ako dôležité determinujúce faktory sa ukazujú úroveň sociálno-ekonomického rozvoja konkrétnej územnej jednotky, sociálno-demografické charakteristiky obyvateľstva a prevládajúce tradície a kultúrne normy súvisiace s rodinným a demografickým správaním v územných jednotkách, či sociálnych kategóriách obyvateľstva v nich žijúcich.

V predkladanej správe predstavíme najdôležitejšie trendy demografickej situácie na Slovensku za posledné dve desaťročia (najaktuálnejšie údaje, ktoré analyzujeme, sú z roku 2014). Sústredíme sa primárne na tie skutočnosti, na ktoré musia alebo budú musieť sídla reagovať ako na priame dôsledky demografických trendov. Z Nomenklatúrnych štatistických územných jednotiek (NUTS) budeme hlbšie sledovať kraje, okresy a na konkrétnom mestskom priestore budeme v neskoršej časti správy analyzovať údaje, ktoré už budú indikovať určitú mieru ohrozenia a rizikovosti. Aby sme sa však aj pri tejto časti analýzy čo najviac priblížili mestskému priestoru, pridáme analýzu trendov členených z hľadiska mestského a vidieckeho obyvateľstva. Pri ďalších etapách riešenia projektu podrobíme hlbšej analýze vybrané aspekty demografickej situácie na úrovni miest, ktoré nepriamo indikujú rizikovosť prostredia, resp. ohrozenie chudobou či sociálnym vylúčením. Zdrojom všetkých analyzovaných údajov je Štatistický úrad Slovenskej republiky, s výnimkou Atlasu rómskych komunít, ktorý vznikol pod gesciou Úradu splnomocnenca vlády SR pre rómske komunity. V prílohe uvádzame podrobný popis sledovaných premenných, východiskových zdrojov údajov a priestorovú úroveň, ktorú zdroje umožňujú sledovať.

Pre pochopenie závažnosti a intenzity zmien v demografickom správaní populácie je nevyhnutné zamerať sa na základné demografické procesy spolupodieľajúce sa na reprodukcii obyvateľstva – *pôrodnosť, úmrtnosť a migráciu*. Analýza základných demografických procesov bude doplnená o analýzu *sobášnosti a rozvodovosti*. Utvára sa tak dostatočná báza na identifikáciu hlavných trendov demografického vývoja.

Zmeny, ku ktorým dochádza v reprodukčnom a rodinnom správaní v posledných dvoch desaťročiach, sú tak intenzívne, že sme svedkami výrazných zmien vo vekovej štruktúre obyvateľstva, v štruktúre rodinných foriem a typov domácností. Ich dôsledky sa následne zhmotňujú na konkrétnom území, čo vytvára špecifické potreby obyvateľstva, rodín a domácností, s tlakom na rozvoj potrebnej infraštruktúry (ako sú služby a pod.). Ide napríklad o zvyšujúci sa podiel starších ľudí a proces starnutia obyvateľstva alebo naopak o výrazný nárast podielu rodín s malými deťmi v dôsledku nárastu pôrodnosti, či nárast jednorodičovských rodín v dôsledku rozvodovosti a/alebo nárastu detí narodených mimo manželských zväzkov. Aj z tohto dôvodu budeme sledovať okrem vyššie spomínaných

demografických procesov aj vývoj sobášnosti, rozvodovosti a štruktúry domácností. Všetky spomínané javy sa dotýkajú špecifických kategórií populácie a vyžadujú špecifické smerovanie verejných politík. Demografickou situáciu je nevyhnutné sa zaoberať aj z dôvodu, že na vyššiu mieru ohrozenia chudobou a sociálnym vylúčením vplývajú nielen faktory súvisiace s trhom práce, ale i s demografickými charakteristikami a štruktúrou domácností. Klasickými nositeľmi týchto sociálnych rizík sú napríklad jednorodičovské a viacdtné rodiny či domácnosti s vyšším počtom závislých osôb. Vážnosť konzekvencií sociálnych rizík sa zvyšuje v prípade ich priestorovej koncentrácie.

Už teraz v úvode možno konštatovať, že porovnanie výsledkov posledných troch Sčítaní obyvateľov, domov a bytov z hľadiska rurálneho a urbánneho prostredia poukazuje na postupný pokles podielu mestského obyvateľstva v posledných dvoch desaťročiach. Aj napriek nárastu počtu miest podiel mestského obyvateľstva na celkovom počte obyvateľov Slovenska klesol z 56,8 % v roku 1991 na 54,4 % v roku 2011. Napriek tomu v mestách žilo o vyše 478-tisíc obyvateľov viac ako na vidieku. V sledovanom medzi-cenzovom období zároveň došlo k nárastu obcí o 65 jednotiek. Išlo najmä o vidiecke obce, pričom výrazne narástol počet obcí s najmenším počtom obyvateľov (do 199 obyvateľov) a väčších vidieckych obcí. O Slovenskej republike možno z hľadiska počtu obcí a ich štruktúry uviesť niekoľko základných údajov, ktoré zhŕňajú nasledujúce tabuľky.

Tabuľka 1: Počet a štruktúra obcí v Slovenskej republike

Celkový počet obcí	2 927
Celkový počet obcí bez mestských častí Bratislavy (17) a Košíc (22), vrátane Bratislavy a Košíc	2 890
Celkový počet miest	140
Celkový počet vidieckych obcí	2 750

Poznámka: Celkový počet vidieckych obcí zahŕňa aj 3 vojenské obvody.

Z celkového počtu 2 927 obcí je 140 miest a ak počítame Bratislavu a Košice ako jeden celok, tak mestá tvoria necelých 5 % obcí Slovenska.

Diverzita miest sa ukazuje aj z hľadiska veľkostných typov obcí, nakoľko mestá nachádzame aj medzi tzv. stredne veľkými vidieckymi obcami a veľkými vidieckymi sídlami a mnohé vidiecke obce prevyšujú počtom obyvateľov mestá.

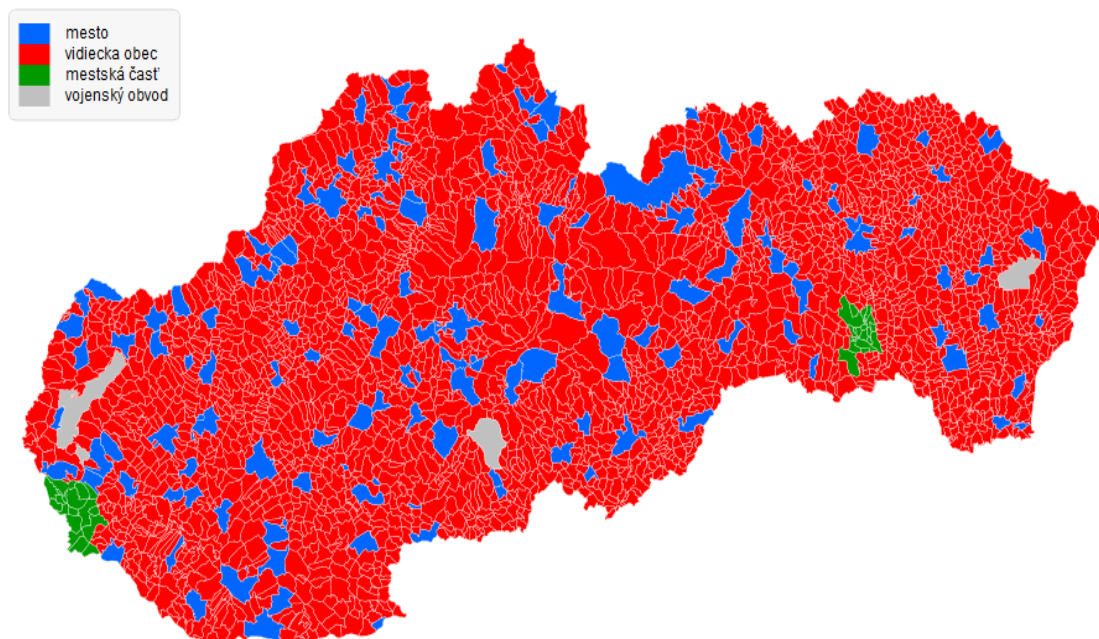
Tabuľka 2: Veľkostné typy obcí (k 31.12.2014)

Veľkostné typy obcí	Počet obyvateľov	Počet obcí
Malé vidiecke obce	do 499 obyvateľov	1 144
Stredne malé vidiecke obce	500 – 999 obyvateľov	772
Stredne veľké vidiecke obce	1 000 – 1 999 obyvateľov	562
Veľké vidiecke obce	2 000 – 4 999 obyvateľov	279
Malé mestá	5 000 – 19 999 obyvateľov	94
Menšie mestá	20 000 – 49 999 obyvateľov	29
Stredne veľké mestá	50 000 – 99 999 obyvateľov	8
Najväčšie mestá	nad 100 000 obyvateľov	2

Zdroj: Stav a pohyb obyvateľstva v Slovenskej republike

Nasledujúca mapa ukazuje geografické rozloženie typov obcí.

Mapa 1: Rozdelenie obcí SR podľa ich typu

Zdroj: http://www.sodbtn.sk/obce/obce_typ_mapa.php

Pre potreby následnej analýzy je nevyhnutné predstaviť ešte ďalšie súhrnné informácie o počte okresov a počte obcí v jednotlivých krajoch, nakoľko tieto priestorové úrovne budú východiskom pri analýze demografickej situácie.

Tabuľka 3: Počet a podiel okresov a obcí na celkovom počte okresov a obcí SR

Kraj	Počet okresov	Počet obcí
Bratislavský kraj	8	89
Trnavský kraj	7	251
Trenčiansky kraj	9	276
Nitriansky kraj	7	354
Žilinský kraj	11	315
Banskobystrický kraj	13	516
Prešovský kraj	13	665
Košický kraj	11	461
SR	79	2 927

Zdroj: Štatistický úrad SR

Trendy, ktoré sa na prvý pohľad javia ako všeobecné, v sebe ukrývajú signifikantný potenciál zvyšovania, resp. znižovania výskytu sociálnych rizík. Samozrejme, to, ako procesy na úrovni regiónov vplyvajú na zmeny v mestskom prostredí, musí byť ešte preukázané. Na tomto mieste chceme len naznačiť spôsob, akým bude analýza demografického vývoja vedená. Postupujúc od všeobecných k stále špecifickejšim demografickým ukazovateľom ukážeme, ako sa utvárajú potenciality pre kumuláciu sociálnych problémov. K tomu ale treba dodať, že demografické procesy neindukujú výskyt sociálnych rizík len priamo, vytváraním ne/rizikových profilov (mestskej) populácie. Rovnako silný efekt možno očakávať z nepriamych kauzálnych ciest. Príkladom môže byť vplyv špecifického demografického

profilu na kapacitu miestnych aktérov saturovať nové typy spoločenských potrieb. V takomto prípade nedochádza priamo k zvyšovaniu potenciality výskytu sociálnych rizík, ale k sprostredkovanému zaťaženiu kapacít relevantných subjektov poskytnúť zmysluplné intervencie, a tým pádom k znižovaniu ich efektivity. Jednotlivé sociálno-demografické ukazovatele a demografické procesy budú analyzované:

- z hľadiska dlhodobejšieho vývoja, čo ponúka následnú možnosť identifikácie trendov;
- z hľadiska súčasného stavu a
- z hľadiska možnej prognózy vývoja.

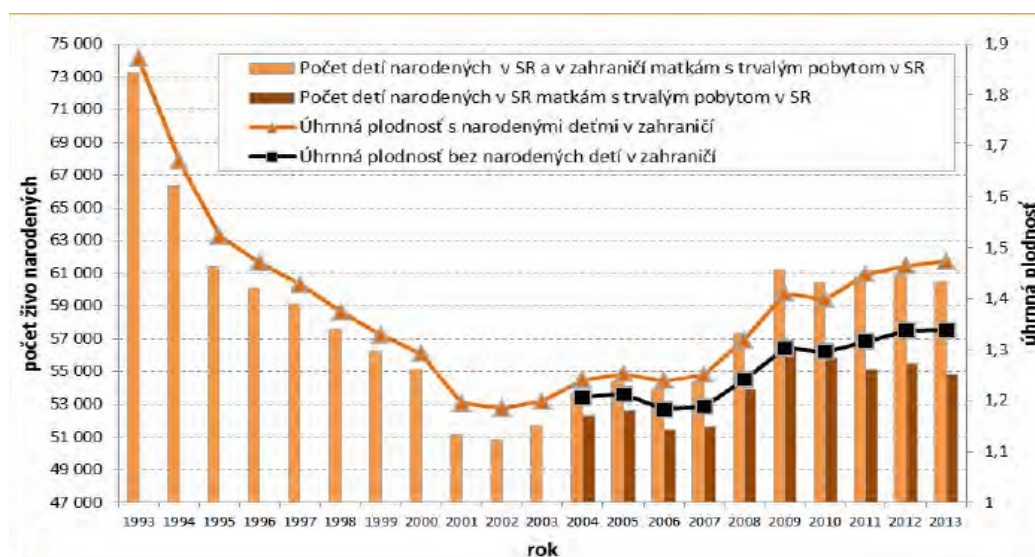
Sledované procesy a ukazovatele budú sledované na celorepublikovej úrovni, ako ja na úrovni krajov a okresov.

1.1.Pôrodnosť a plodnosť

Trendy a súčasná situácia

Hodnota úhrnnej plodnosti je v roku 2014 1,503 živonarodeného dieťaťa na ženu vo fertilnom veku. Táto hodnota jasne poukazuje na jednu z najvýraznejších zmien v demografickom správaní populácie Slovenska. Je to výsledok dramatického a zároveň dynamického poklesu plodnosti a počtu živonarodených detí v priebehu relatívne veľmi krátkeho obdobia dvoch desaťročí, a to aj napriek priaznivému stavu populácie v reprodukčnom veku. Ide o výraznú zmenu reprodukčného správania spôsobenú celospoločenskou transformáciou po roku 1989, ktorá následne „zakladá“ mnohé hlboké zmeny v demografickej štruktúre populácie Slovenska. Aj z tohto dôvodu budeme interpretovať vývoj ukazovateľov plodnosti a pôrodnosti z hľadiska dlhšej časovej perspektívy od začiatku 90. rokov, čo nám umožní aj presnejšiu identifikáciu trendov vývoja (pozri nasledujúci graf).

Graf 1: Vývoj počtu živonarodených a úhrnnej plodnosti (členené podľa miesta narodenia)

Zdroj: Vývoj obyvateľov v Slovenskej republike a v krajoch v roku 2013, 2014: 29

Skúmané obdobie môžeme rozdeliť z hľadiska plodnosti na niekoľko etáp:

1. Prvá polovica 90. rokov 20. storočia, keď sa odohral výrazný pokles intenzity plodnosti z 2,09 dieťa na jednu ženu v roku 1990 až na hodnotu 1,5 dieťaťa na jednu ženu vo fertilnom veku v roku 1995.
2. Druhá polovica 90. rokov a prvé roky 21. storočia, keď prebehol rovnaký trend, ale s menej výraznou dynamikou poklesu. Práve v danom období sa Slovensko zaradilo medzi populácie s extrémne nízkou plodnosťou. Pri úhrnnej plodnosti pod 1,3 dieťaťa na ženu sa totiž populácia považuje za populáciu s extrémne nízkou plodnosťou (Kohler, Billari, Ortega 2002). V prípade hodnoty pod 1,5 dieťaťa na ženu ide o populáciu s veľmi nízkou plodnosťou a hodnoty v rozmedzí 1,6 – 1,9 znamenajú mierne nízku plodnosť. Slovensko bolo populáciou s extrémne nízkou plodnosťou v rozmedzí rokov 2000 až 2007. Môžeme konštatovať, že v priebehu jedného desaťročia sa Slovenská republika dostala z kategórie krajín s najvyššími intenzitami plodnosti do kategórie krajín s najnižšou plodnosťou na svete.
3. Obdobie po roku 2003 až do súčasnosti, keď sledujeme pozvoľný nárast intenzity plodnosti s niekoľkými výkyvmi. Vo všeobecnosti však platí, že od roku 2008 sa hodnota úhrnnej plodnosti na Slovensku už opäť pohybuje nad úrovňou extrémne nízkej plodnosti¹. Posledné štyri roky (2011-2014) priniesli mierne oživenie intenzity plodnosti, ku ktorému dochádza po predchádzajúcom zastavení priaznivého vývoja pravdepodobne v dôsledku nepriaznivých podmienok počas globálnej hospodárskej krízy.

Grafické znázornenie vývoja plodnosti dobre poukazuje na nerovnomernosť a kolísavosť vývoja, charakteristického striedaním fáz (prudkého či mierneho) poklesu, dočasného nárastu či postupnej stabilizácie plodnosti. Za štvrtstoročie došlo na Slovensku k zmenám reprodukčného (a ako si neskôr ukážeme aj rodinného) správania, ktoré sú svojou intenzitou ako aj kvalitatívnymi charakteristikami natoľko výrazné, že dovoľujú hovoriť o novom, resp. nových modeloch reprodukčného a rodinného správania. Dlhodobý typický unifikovaný a majoritný model charakterizujúci najmä normalizačné a post-normalizačné obdobie socializmu je nahradený odlišným reprodukčným správaním. Pre tzv. východoeurópsky, socialistický model reprodukčného správania (Monier, Rychtaříková 1992; Rychtaříková 1996; Kučera, Fialová 1996) bolo typické rodičovstvo v mladom veku, rýchle ukončenie reprodukcie najčastejšie do 30. roku života pri postupnej orientácii na dvojdetný model rodiny, v kombinácii s veľmi nízkym podielom detí narodených mimo manželstva, ale zároveň s vysokou váhou predmanželských počatí (v 80. a na začiatku 90. rokov viac ako 50 %) a častým využívaním interrupcií. Bol to model reprodukčného správania determinovaný množstvom faktorov, pričom dostupné analýzy vyzdvihujú najmä vplyv politického

¹ Je dôležité upozorniť na skutočnosť, že od roku 2012 nie sú medzi živonarodené deti započítavané tie, ktoré sa narodili v zahraničí matkám s trvalým pobytom na Slovensku. Stretávame sa z tohto dôvodu s uvádzaním nižších hodnôt tohto ukazovateľa. Z hľadiska porovnateľnosti údajov využívame údaje spracované pôvodnou metodikou (pozri Graf).

usporiadania a jeho dôsledkov², pretrvávajúce tradičné rodinné správanie a vnímania rodiny, manželstva a dieťaťa. Tento mix vonkajších sociálno-ekonomických, politických a kultúrnych podmienok mal významný dopad na životné podmienky populácie a podstatne ovplyvnilo aj reprodukčné a rodinné správanie.

Spomínaný starý model reprodukčného správania je v poslednom období čoraz vo väčšej miere nahrádzaný novým. V podstate ani nie je možné hovoriť o vzniku jedného nového modelu, ale o koexistencii viacerých modelov, ktoré flexibilne reagujú na zmenu vonkajších i vnútorných podmienok reprodukcie. Môžeme tak hovoriť o značnej pluralite a výraznej heterogenite reprodukčného správania (Potančoková 2013; Džambazovič 2014). Svedčia o tom aj niektoré empirické údaje na celoslovenskej i regionálnej úrovni, na ktoré ešte neskôr zameriame pozornosť.

Za súčasným vývojom mier plodnosti smerom k nižším hodnotám nemožno hľadať iba pokles intenzity plodnosti, ale aj zmeny v časovaní rodičovstva. Ide konkrétne o odkladania počatia do neskoršieho veku, obmedzovanie počtu detí (najmä vo vyššom poradí), ako aj narastajúcu (plánovanú a neplánovanú) bezdetnosť. Tieto skutočnosti podporujú zistenia o znížení zastúpenia žien s tromi a viac deťmi, o postupnej stabilizácii dvojdetného modelu a zistenia o stále výraznejšom rozširovaní jednodetného modelu rodiny, ktoré sú už trvalou charakteristikou (post)transformačného obdobia. Zmena v časovaní rodičovstva sa prejavila spomínanou tendenciou posúvania materstva (resp. rodičovstva) do vyššieho veku (viď nasledujúcu tabuľku). Nízky priemerný vek matiek pri prvom pôrode sa postupne posunul v roku 2014 až k 27,8 rokom a zvýšil sa aj priemerný vek rodičiek na 29,1 rokov.

Tabuľka 4: Priemerný vek prvorodičiek a rodičiek na Slovensku

	1985	1990	1995	2000	2005	2010	2014
Priemerný vek prvorodičiek	22,8	22,7	22,7	23,9	25,7	27,3	27,8
Priemerný vek rodičiek	25,2	25,2	25,4	26,2	27,5	28,8	29,1

Zdroj: ŠÚ SR

Posúvanie pôrodnosti do vyššieho veku sa odzrkadľuje aj v odlišnej vekovej štruktúre pôrodov a v koncentrácii pôrodov do širšieho časového obdobia veku žien, ako i v neskoršom ukončení reprodukčného obdobia žien v porovnaní s obdobím začiatku 90. rokov. Plodnosť klesla najvýraznejšie u mladších žien a vek najvyššej plodnosti sa posúva do vyššieho veku. Napríklad v roku 2011 to bolo prvýkrát, čo sa najviac živonarodených detí narodilo matkám vo vekovej kategórii 30 až 35 rokov. Zároveň, druhou vekovou skupinou s najväčším počtom živonarodených detí sa stali 25 až 29 ročné ženy. Rástla aj intenzita plodnosti u žien vo veku 30-35 rokov a nárast zaznamenávame aj u najstaršej skupiny žien vo veku 40 a viac rokov. Vo

² Ide napríklad o propopulačné a prorodinné nastavenie verejných politík, špecifický kontext v oblasti politík zamestnanosti, vzdelávania, nemožnosť individuálnej seberealizácie, špecifickú populačnú klímu atď. (bližšie pozri Vaňo 2001; Potančoková 2013; Džambazovič 2012, 2015).

veku 30 a viac rokov je v roku 2014 realizovaných takmer 46 % z celej plodnosti žien a viac ako 36 % z plodnosti prvého poradia. Vekový interval koncentrácie pôrodov narastá z užšieho časového rozpätia 9-10 rokov (18. až 27. rokov života žien) na širší časový interval 16 rokov v súčasnosti (19. až 35. rokov).

Vývoj plodnosti bude do značnej miery závisieť od miery kompenzácie poklesu plodnosti u mladších žien vyššími mierami plodnosti u žien starších a od miery realizácie pôrodov detí druhého a vyššieho poradia. V prípade, že na Slovensku nedôjde k zvýšeniu úrovne realizácie odkladaných pôrodov (rekuperácie) najmä v spojitosti s druhými deťmi, budeme svedkami ďalšieho poklesu plodnosti (Šprocha, Vaňo, Bleha 2014).

Celkový trend vo vývoji veku materstva je pomerne jednoznačný. Odkladanie vstupu do materstva (a vo všeobecnosti do rodičovstva) sa stalo výrazným rysom reprodukčného správania na Slovensku. Odkladania sa pritom netýka iba bezdetných a slobodných, ale aj vydatých žien. Čoraz viac párov sa rozhoduje stať rodičmi po uplynutí dlhšej doby od sobáša. Kým na konci 80. rokov prvé deti narodené po dvoch rokoch manželstva predstavovali asi 12 % z celkového počtu prvých detí narodených vydatým ženám, v súčasnosti už tvoria viac ako tretinu.

Posun rodičovstva hlboko do dospeljej fázy života znamená aj následné predlžovanie obdobia bezdetnosti medzi mladými ľuďmi na Slovensku. Rozhodnutie o odklade rodičovstva do vyššieho veku zvyšuje pravdepodobnosť počatia menšieho počtu detí, než si ich jednotlivci či pár priali mať a v konečnom dôsledku môže znamenať aj nárast počtu celoživotne bezdetných žien a mužov. Kým odkladané pôrody detí prvého poradia sa do značnej miery zrealizujú, rekuperácia veľkej časti odkladaných pôrodov detí druhého poradia a predovšetkým detí v treťom a vyššom poradí nie je vo vyššom veku realizovaná. Ako upozorňuje v tejto súvislosti Potančoková (2010), odkladanie materstva do veku nad 30 rokov môže znamenať u zvyšujúceho sa počtu párov aj nárast komplikácií, nakoľko dochádza k problémom s počatím. Problémy môžu nastať aj počas obdobia tehotenstva, na čo upozorňuje nárast podielu a počtu spontánnych potratov na Slovensku. Kým v roku 2013 tvorili 32,1% zo všetkých potratov, tak v roku 2003 skoro o 10 percentuálnych bodov menej. Z týchto hľadísk by určitým riešením mohlo byť zlepšenie dostupnosti metód asistovanej reprodukcie, keďže demografické trendy na Slovensku (ale ani v žiadnej inej krajine Európy) zatiaľ nesvedčia v prospech výrazného posúvania rodičovstva do nižšieho veku.

Ďalšou dôležitou črtou demografického vývoja je, že dochádza k reartikulácii noriem časovania rodičovstva a nárastu variability reprodukčných dráh. Generácie narodené v druhej polovici 70. rokov už nemajú vyhranený jednotný model časovania rodičovstva, nakoľko práve v období 90. rokov, kedy dospievali, dochádzalo k reartikulácii noriem časovania rodičovstva (Potančoková 2009: 26) a k najvýraznejším zmenám v sociálnych a ekonomických podmienkach vo vývoji Slovenska. Predpokladá sa, že najnižšia výsledná plodnosť bude práve u tejto generácie žien. Jedným z hlavných znakov premeny plodnosti na Slovensku je teda odkladanie rodičovstva do vyššieho veku, ktoré sa prejavovalo výrazným poklesom intenzity plodnosti v mladších vekových skupinách žien.

Ak sa však zameriame práve na najmladšie vekové skupiny žien (15 až 19 rokov), zistíme, že v ich prípade môžeme registrovať v posledných rokoch mierny nárast plodnosti. Zaujímavé je

zistenie, že nedochádza k výrazným zmenám v porovnaní s obdobím začiatku 90. rokov, dokonca intenzita plodnosti u 15-ročných dievčat dokonca stúpala. Potvrďuje sa tak stále prítomnosť určitej špecifickej skupiny žien, ktoré sa stávajú matkami už vo veľmi mladom veku.

Zo spomínaných zistení je evidentné, že sa vymedzili dva odlišné modely reprodukčného správania – marginálny model skorého materského štartu a dominantný model rodičovstva vo veku približne 30 rokov (Potančoková 2009). Dominantný model odkladu časovania rodičovstva sa stáva štandardným správaním pre väčšinu vekovej kohorty žien narodených v 80. rokoch. Výrazná časť mladých žien vo veku do 25 rokov ešte neplánuje materstvo. Súvislosť môžeme nachádzať napríklad so zvyšujúcim sa podielom žien študujúcich na vysokej škole, súčasným nastavením a podmienkami na trhu práce (možnosťami zamestnať sa a istotou zamestnania), zmenenou populačnou klímou, dostupnosťou možnosti rezidenčného osamostatnenia sa. Odkladania rodičovstva do neskoršieho obdobia môže byť na jednej strane reakciou na nenaplnenie, resp. na obtiažnosť naplnenia predstáv, na strane druhej môže ísť aj o reakciu na nové aspirácie a ponúkané príležitosti. V prípade druhého modelu - skorého rodičovstva - je nutnú upozorniť na skutočnosť, že v dôsledku veku, kedy sa tieto ženy stávajú matkami, ide o ženy s nízkym dosiahnutým vzdelaním, často pochádzajúcimi zo sociálne vylúčeného prostredia, pričom značnú časť z nich pravdepodobne predstavujú ženy rómskeho pôvodu (Šprocha 2009, 2014). S nízkym vekom rodičovského štartu súvisí výrazná kumulácia sociálno-ekonomických znevýhodní.

Odklad rodičovstva do vyššieho veku sa často vníma ako jedna z možných príčin klesajúcej plodnosti. Vyšší priemerný vek matiek však nemusí ešte nevyhnutne znamenať nenaplnenie preferovaných reprodukčných plánov či nízku úroveň plodnosti. Vývoj úrovne plodnosti v mnohých európskych krajinách s vysokým priemerným vekom prvorodičiek hovorí o opaku. V štátoch, kde sa ženy stávajú matkami priemerne vo veku nad 28 rokov, bola aj jedna z najvyšších mier úhrnej plodnosti (Demography report 2011).³ Transformácia reprodukčného správania súvisiaca so zmenami časovania rodičovstva v týchto krajinách začala skôr a prebiehala menej dynamicky v porovnaní s rapídnyimi zmenami časovania rodičovstva v postsocialistických krajinách po zmene politického režimu (Potančoková 2009: 23-24). Inšpirujúcim sa z tohto dôvodu stáva skúmanie možných determinujúcich faktorov, ktoré aj napriek posunu materstva do vyššieho veku umožňujú matkám realizovať ich reprodukčné plány. Skúsenosť z mnohých krajín (napríklad zo škandinávskych štátov či Francúzska) ukazuje, že úroveň plodnosti môže dosahovať vyššie hodnoty, pokiaľ sa podarí úspešne implementovať opatrenia vedúce k harmonizácii rodiny a práce a transformovať systém starostlivosti o maloleté deti a podmienky rodičovskej dovolenky tak, aby neboli znevýhodnené pracujúce matky. V opačnom prípade, pri pretrvávajúcom probléme v oblasti zlad'ovania rodinného a pracovného života, hrozí riziko, že plodnosť na Slovensku vzrastie len na nižšiu úroveň (tamže: 24).

Ak by sme mali zhrnúť najdôležitejšie trendy v prípade plodnosti a pôrodnosti a poukázať na súčasnú situáciu, tak ide o zníženie intenzity plodnosti a proces odkladania pôrodov do neskoršieho veku žien. Hlbšie analýzy (pozri Potančoková 2008, 2011; Šprocha 2013, 2014)

³ V daných krajinách sa viac ako 50 % detí narodilo matkám starším ako 30 rokov (tamže: 31).

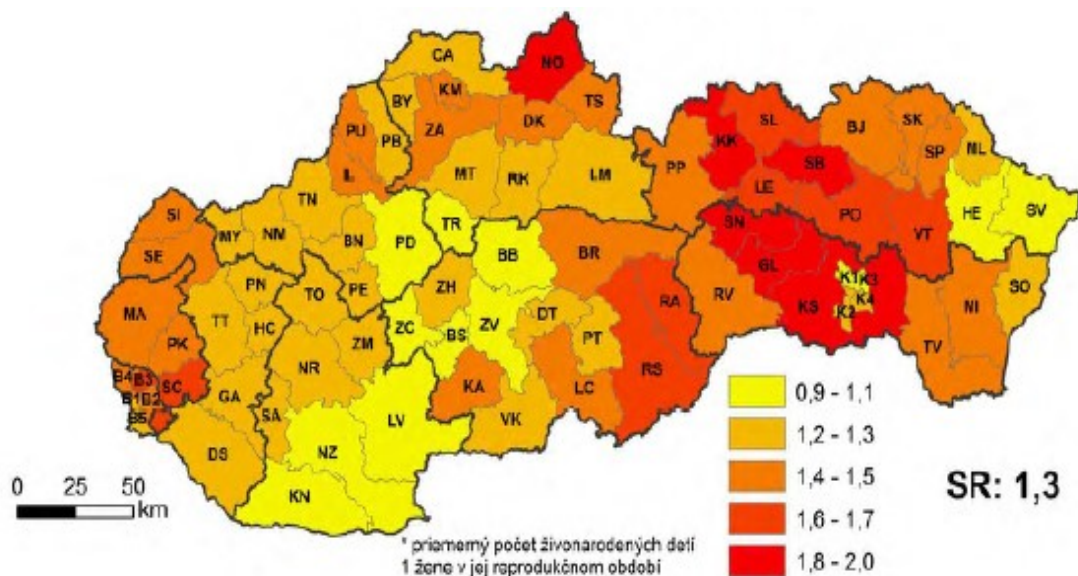
procesu odkladania a následnej rekuperácie ukázali, že proces odkladania už pomaly vrcholí, čoho dôkazom je aj výrazné spomalenie poklesu plodnosti v mladšom veku (do 27 rokov). Na druhej strane však úroveň rekuperácie je stále pomerne nízka a je isté, že v plnej miere nedokáže nahradiť pokles realizovanej plodnosti vo fáze odkladania.

Priestorová diferenciácia plodnosti a pôrodnosti

Ako už bolo spomenuté vyššie, analýzy dostupných údajov umožňujú identifikovať výrazné priestorové diferencie v priebehu väčšiny demografických procesov. A prípad plodnosti a pôrodnosti nie je výnimkou. Pozorujeme tu značnú variabilitu hodnôt jednotlivých ukazovateľov intenzity a časovania plodnosti, ako aj diferencie v temporálnom priebehu procesu transformácie reprodukčného správania. Tieto odlišnosti následne determinujú rozdiely v súčasnej situácii ako i v očakávanom vývoji na rôznych priestorových úrovniach Slovenskej republiky. Na tomto mieste sa zameriame na popis trendov na krajskej a okresnej úrovni.⁴

V priebehu poklesu plodnosti sa na Slovensku vytvorili dve kategórie území: na jednej strane rozsiahle regióny s extrémne nízkou úhrnnou plodnosťou (okresy Trnavského, Trenčianskeho a Nitrianskeho kraja, väčšina okresov stredného a juhu západného Slovenska a mesta Košice) a na druhej strane regióny s tradične vyššou intenzitou plodnosti (väčšina okresov východného Slovenska a okresy na severe stredného Slovenska), ku ktorým sa pridáva Bratislava a okresy v jej zázemí. Aj v prípade vyšších hodnôt úhrnnej plodnosti je však situácia taká, že ani v jednom z krajov Slovenska nie je zabezpečená prirodzená obnova obyvateľstva (hodnota nad 2,1 dieťaťa na ženu vo fertilnom veku).

Mapa 2: Úhrnná plodnosť v okresoch SR (2013)

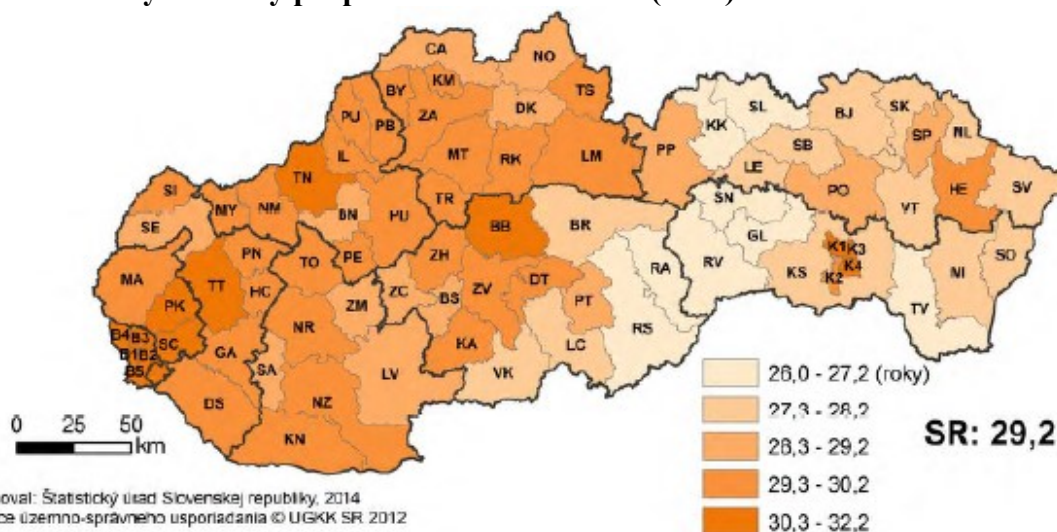
Zdroj: Vývoj obyvateľstva v Slovenskej republike a krajoch v roku 2013, 2014: 84

⁴ Trendy na úrovni miest budú súčasťou záverečnej správy z tretej a štvrtej etapy riešenia projektu.

Prepad úhrnnej plodnosti sa výrazne prejavil aj na úrovni okresov: prakticky dve tretiny okresov Slovenska zaznamenali plodnosť pod hranicou extrémne nízkej úhrnnej plodnosti (menej ako 1,3 dieťaťa na jednu matku). Výsledkom je, že napriek značnej priestorovej diferenciácii vývoja plnosti došlo v poslednom období k určitej nivelizácii (Bleha, Vaňo, Bačík /eds./ 2014) - na Slovensku je čoraz menej okresov s vysokou plodnosťou.

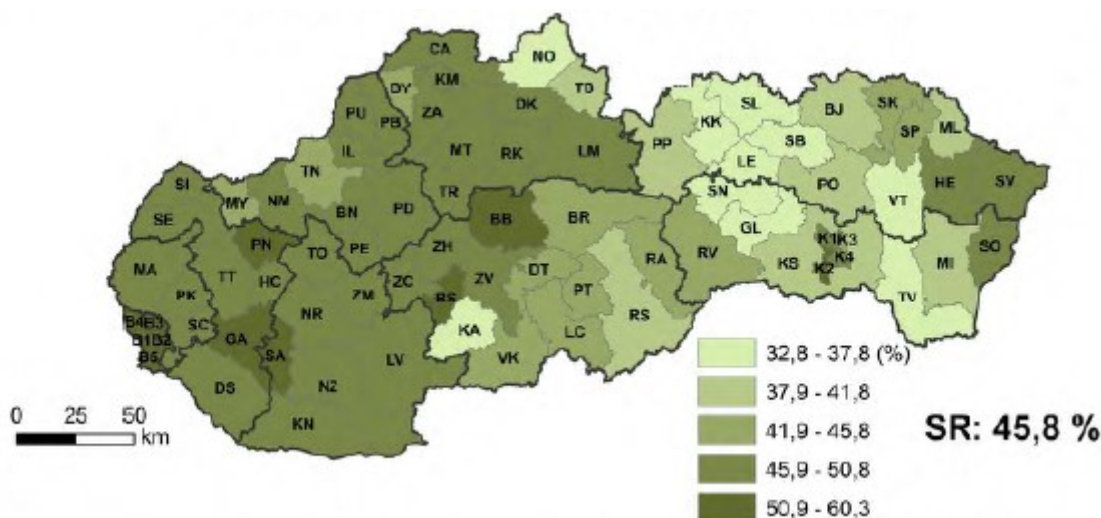
V rámci týchto regionálnych odlišností vieme identifikovať podrobnejšiu diferenciáciu na základe sledovania nielen mier plodnosti, ale aj priemerného veku matiek pri pôrode či podielu detí podľa poradia (Katuša a kol. 2014: 81-85). Využívajúc spomínané miery vieme identifikovať niekoľko skupín okresov. Špecifickú skupinu tvoria okresy západného Slovenska, Bratislava a jej zázemie, ktoré vykazujú mierne vyššie hodnoty plodnosti v porovnaní s priemerom Slovenska a v ktorých priemerný vek matky pri pôrode dosahuje najvyššie hodnoty (viac ako 30 rokov). Podiel narodených detí prvého poradia je v tejto skupine okresov vysoký a naopak, podiel detí narodených v treťom a vyššom poradí najnižší. Druhú skupinu tvoria okresy západného Slovenska a stredného Považia, ktoré dosahujú hodnoty pôrodnosti a plodnosti blízke priemeru Slovenska. Priemerný vek matiek pri pôrode je ale mierne nižší ako v regióne Bratislavy. Ďalšou skupinou sú okresy stredného a južného Slovenska, ktoré dlhodobo patria k okresom s nízkou pôrodnosťou. Priemerný vek žien pri pôrode sa blíži k priemerným hodnotám za Slovensko. Štvrtou skupinou sú okresy severného a východného Slovenska, ktoré sa vyznačujú vysokou pôrodnosťou a plodnosťou a priemerný vek žien pri pôrode v týchto okresoch dosahuje najnižšie hodnoty. Prevláda v nich ešte stále starý, tradičný model reprodukčného správania. Podiel narodených detí prvého poradia je v tomto regióne najnižší a na druhej strane podiel narodených detí tretieho a vyššieho poradia dosahuje najvyššie hodnoty. Výnimkou sú okresy Košice I, Košice II, Košice III, Košice IV, ktoré sa z hľadiska reprodukčného správania radia k regiónu typu západného Slovenska. Poslednú špecifickú skupinu okresov, ktorá je najmenšou skupinou, tvoria 3 okresy na východe Slovenska – Medzilaborce, Snina a Humenné, ktoré dosahujú nízke hodnoty pôrodnosti a plodnosti a taktiež nízke hodnoty priemerného veku žien pri pôrode. Ide o okresy, ktoré sa vyznačujú vysokou mierou emigrácie mladého obyvateľstva.

Mapa 3: Priemerný vek ženy pri pôrode v okresoch SR (2013)

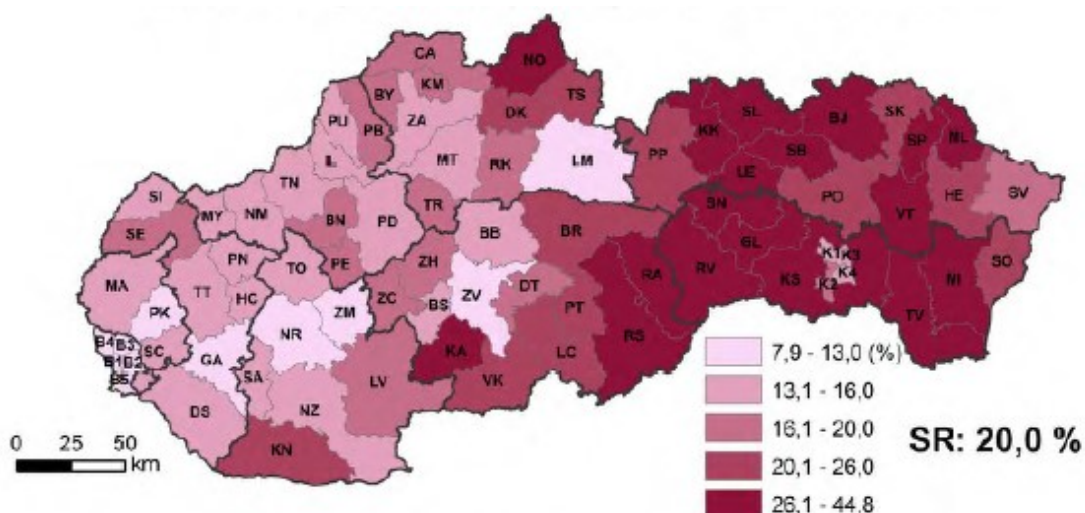
Zdroj: Vývoj obyvateľstva v Slovenskej republike a krajoch v roku 2013, 2014: 84

Mapa 4: Podiel narodených detí 1. poradia v okresoch SR (2013)

Zdroj: Vývoj obyvateľstva v Slovenskej republike a krajoch v roku 2013, 2014: 84

Mapa 5: Podiel narodených detí 3. a vyššieho poradia v okresoch SR (2013)

Zdroj: Vývoj obyvateľstva v Slovenskej republike a krajoch v roku 2013, 2014: 84

Môžeme konštatovať, že naďalej pretrvávajú pomerne značné regionálne rozdiely v intenzite a časovaní plodnosti. Rozdiely sú natoľko významné, že sa neočakáva v blízkej budúcnosti úplná konvergencia (Šprocha, Vaňo, Bleha 2013). Difúzia spomínaných nových modelov reprodukčného a rodinného správania je však zrejماً a aj v okresoch, ktoré si udržiavali počas výrazného poklesu nadpriemerne vysokú úhrnnú plodnosť, dochádza k zmenám v časovaní plodnosti.⁵ Aj v prípade sledovania ďalších mier sledujeme postupné znižovanie rozdielov medzi okresmi. Difúzny spôsob šírenia zmien umožňuje vysvetliť identifikovanú odlišnú dynamiku a časové diferencie. Odlíšnosti nachádzame v temporalite zmien, nakoľko priebeh transformácie reprodukčného správania v okresoch s tradičným reprodukčným správaním

⁵ Načasovanie prvého materstva sa posunulo vo väčšine okresov už do veku nad 25 rokov.

bude voči iným skupinám okresov o niečo oneskorený. Naopak, v okresoch, v ktorých došlo k výraznému poklesu plodnosti už počas 90. rokov, dochádza k postupnému nárastu mier plodnosti a následnej stabilizácii. Túto skutočnosť dobre ilustruje situácia v Bratislave a v okresoch v jej zázemí. V dôsledku rapídneho odkladania rodičovstva do vyššieho veku⁶ klesla úhrnná plodnosť v bratislavských okresoch na extrémne nízke hodnoty už na konci 90. rokov, ale v ďalšom období (2003-2011) pozorujeme jej dynamický nárast a neskoršiu stabilizáciu. Na náraste úhrnnej plodnosti sa v prípade bratislavských okresov podieľa okrem realizácie odkladaných pôrodov a migrácie obyvateľov v reprodukčnom veku do Bratislavy aj fenomén suburbanizácie, ktorý má selektívny charakter. Do okresov v zázemí Bratislavy migrujú predovšetkým mladé páry a rodiny s deťmi kvôli cenovo dostupnejšiemu bývaníu. Jedným z dôvodov migrácie je v mnohých prípadoch tiež zámer založiť si rodinu (Gajdoš, Moravanská 2013). Nárast mier úhrnnej plodnosti v období rokov 2003 až 2013 je najvyšší práve v Bratislavskom kraji (z 1,04 na 1,40) a samotnej Bratislave (z 1,01 na 1,38). Selektívny charakter suburbanizačných trendov je typický na celom Slovensku, čo samozrejme následne ovplyvňuje miery plodnosti a pôrodnosti v územiach, kam smeruje migrácia mladých párov a rodín do suburbánnych zón. Pri priestorovej diferenciácii reprodukčného a rodinného správania zohráva svoju úlohu aj miera urbanizovanosti regiónu. Vyšší podiel pôrodov žien nad 30 rokov (ako aj sobášnosti v neskoršom veku) môžeme identifikovať práve v okresoch, ktoré majú mestský charakter a kde sa nachádzajú veľké mestské sídla.

Model časovania rodičovstva charakterizovaný skorým založením rodiny je ešte aj v súčasnosti rozšírený v okresoch s vysokou mierou religiozity obyvateľstva, ako i v okresoch s vysokým podielom rómskeho obyvateľstva žijúceho v separovaných či segregovaných rómskych komunitách. Okrem udržania tradičného modelu skorého časovania rodičovstva sa k nim pridáva vysoká miera pôrodnosti aj vo vyšších poradiach a vyšší počet detí a viacdetných rodín (Kumanová, Džambazovič 2002; Šprocha 2007, 2013b, 2014; Šprocha, Pukačová 2009; Vaňo, Mészáros 2004). Nejde o odlišné reprodukčné správanie len v dôsledku rozdielnych kultúrnych hodnôt a noriem, ale aj o dôsledok kumulácie viacerých znevýhodnení, ktoré sa nedotýkajú len obyvateľov segregovaných a separovaných rómskych komunit, ale veľkej časti obyvateľov týchto okresov. Ide často o okresy s mnohými charakteristikami sociálno-priestorovej marginality, ako napríklad vysoká miera nezamestnanosti, slabo rozvinutá ekonomika, nedobudovaná alebo nefunkčná technická a iná infraštruktúra, nízka vzdelanostná a kvalifikačná úroveň obyvateľov, či vysoká koncentrácia sociálne vylúčeného obyvateľstva (Gajdoš 2011). Na regionálnu a priestorovú heterogenitu reprodukčného správania majú preto vplyv rôzne faktory. Takými sú nepochybne sociálno-demografické (etnické zloženie obyvateľstva, miera a sila religiozity, veková štruktúra atď.), sociálno-ekonomické charakteristiky regiónu, stupeň urbanizácie a miera suburbanizácie.

Znižovanie úrovne plodnosti predstavuje hlavný faktor, ktorý pôsobí na starnutie obyvateľstva zdola. Starnutie populácie prakticky vo všetkých okresoch a vo väčšine obcí Slovenska predstavuje zrejme najvýraznejšiu črtu demografického vývoja na Slovensku z priestorového hľadiska (Bleha, Vaňo, Bačík /eds./ 2014). Proces populačného starnutia je

⁶ Najstaršie prvorodičky sú práve v Bratislave, tridsaťročné a staršie matky tu prispievajú k úhrnnej plodnosti viac než 50 %.

teda univerzálny. Rozdiely nachádzame jedine v intenzite procesu. Z hľadiska vekového zloženia môžeme rozdeliť obyvateľstvo SR na starší západ a juh a na mladší sever a východ (s výnimkou krajného východu). Stredno- aj dlhodobé prognózy vývoja obyvateľstva na okresnej úrovni napríklad naznačujú pokračovanie trendov, predovšetkým čo sa týka prirodzeného úbytku a starnutia populácie. Okresy s prirodzeným prírastkom budú tvoriť iba malú časť okresov Slovenska a pozitívne migračné saldo u väčšiny okresov nedokáže v budúcnosti kompenzovať prirodzený úbytok obyvateľstva. Celkový prírastok obyvateľstva tak bude vo väčšine okresov záporný.

Mimomanželská plodnosť

Kontinuálny nárast počtu a podielu *detí narodených mimo manželstva* v posledných dvoch desaťročiach potvrdzuje, že rodičovstvo už nie je úzko späté iba s manželstvom a že dochádza k čiastočnému uvoľňovaniu donedávna ešte tesného prepojenia medzi plodnosťou a sobášnosťou. V roku 2014 sa mimo manželstva narodilo 39 % všetkých živonarodených detí, pričom v roku 1990 to bolo iba 7,6 % a aj začiatkom milénia sa narodilo mimo manželstva skoro každé 5 dieťa.⁷ Ide o vyše päťnásobný nárast ich podielu, ktorý však treba interpretovať aj v spojitosti s výrazným poklesom počtu detí narodených v manželstve.

Tabuľka 5: Živonarodení mimo manželstva (absolútne počty a % zo všetkých narodených)

	Počet živonarodených mimo manželstva	% zo všetkých živonarodených
1990	6 085	7,6
2000	10 132	18,3
2002	11 047	20,1
2004	13 403	24,8
2006	14 888	27,5
2008	17 391	30,2
2010	19 912	33,0
2014	21 507	39,0

Zdroj: ŠÚ SR

Narodenie dieťaťa mimo manželstva nemusí znamenať, že sa dieťa narodí slobodnej matke bez partnera. V mnohých prípadoch ide o deti narodené partnerom žijúcim v nezosobášenom spoložití (kohabitácii). Taktiež môže ísť o spoločnú výchovu dieťaťa rodičmi, ktorí zostávajú žiť každý vo svojej separátnej domácnosti, v oddelenom spoložití (z anglického „living apart together“). Za slobodným materstvom a výchovou dieťaťa bez partnera môžeme identifikovať

⁷ Nárast podielu detí narodených mimo manželstva sa týka všetkých členských krajín EÚ. V roku 1990 sa jeho hodnota pohybovala nad 17% a podľa posledných dostupných údajov Eurostatu to bolo v roku 2012 viac ako 39 %. Viaceré bývalé socialistické krajiny ako i západoeurópske a v prvom rade severoeurópske štáty majú podiel narodených mimo manželstva blížiaci sa alebo prekračujúci polovicu všetkých živonarodených detí.

mnoho dôvodov. Môže ísť o dobrovoľné či nedobrovoľné rozhodnutie matky zostať sama, nakoľko partner sa buď nechce spolupodieľať na výchove, opúšťa partnerku, alebo partnerka odmieta spoločný život s biologickým otcom dieťaťa. Zaujímavá je aj hypotéza vychádzajúca z údajov o prevahe prvorodených detí v prípade mimomanželských pôrodov (v súčasnosti predstavujú 60 % detí narodených mimo manželstva). Vysvetlením môže byť menší priemerný počet detí v jednorodičovských rodinách (u slobodných matiek) a v prípade nezosobášených párov s dieťaťom v rozhodnutí uzavrieť manželstvo po narodení prvého dieťaťa, takže ďalšie prípadné dieťa sa následne rodí už do manželského zväzku (Džambazovič 2015). Trend vo vývoji mimomanželskej plodnosti však poukazuje aj na to, že rastie šanca, že mimo manželstva sa narodí aj druhé a ďalšie dieťa. Napríklad, ak sa žene na Slovensku v roku 2014 narodilo tretie alebo ďalšie dieťa, až v 37 % prípadoch to bolo mimo manželstva, kým na začiatku milénia išlo len o približne každé piate dieťa (Šprocha, Vaňo /eds./ 2015). Pre určitú skupinu žien (a párov) je rodenie detí mimo manželský zväzok integrálnu súčasť ich reprodukčného správania.

Mimomanželská plodnosť je často vnímaná negatívne nielen z hľadiska jej nárastu, ale aj kvôli vekovej štruktúre matiek a možným konzekvenciám. V 90. rokoch sa výrazný podiel detí mimo manželstva narodil mladým ženám, z ktorých sa mnohé stávali matkami opakovane.⁸ Aj údaje z neskoršieho obdobia poukazujú na to, že mimomanželský pôrod najčastejšie volia mladé slobodné matky. Napríklad v roku 2013 sa iba 28 % detí narodených matkám vo veku 19 rokov narodilo vydatým ženám. Podiel mimomanželskej plodnosti nižším vekom ešte výraznejšie narastá.

Postupne však zaznamenávame zmenu vnútornej štruktúry plodnosti žien žijúcich mimo manželský zväzok, keďže dochádza k zvyšovaniu váhy starších vekových skupín. Viac ako tretina detí sa v súčasnosti narodí ženám starším ako 30 rokov, kým na druhej strane poklesol podiel detí narodených nevydatým ženám vo veku do 25 rokov (pod hranicu 40 %). S nízkym vekom pôrodu súvisí aj nízke dosiahnuté vzdelanie matiek. Veľká časť mimomanželskej pôrodnosti pripadá na ženy so základným a učňovským vzdelaním a najmenej na vysokoškolsky vzdelané ženy. Takmer dve tretiny detí matiek s najvyšším základným vzdelaním sa v roku 2014 narodili mimo manželský zväzok, v prípade matiek so stredoškolským vzdelaním bez maturity to bolo takmer 50 %. Nové normatívne vzorce pri plánovaní rodičovstva sa však dotýkajú všetkých vzdelanostných skupín žien a najvýraznejšiu dynamiku nárastu narodenia detí mimo manželstva zaznamenávame u skupiny vysokoškolsky vzdelaných žien. Šprocha a Potančoková (2010) v tejto súvislosti poukazujú na ďalšiu zaujímavú skutočnosť a to, že mimomanželská plodnosť je u žien s nízkym vzdelaním častejšie korelovaná so slobodným materstvom; v prípade žien s vyšším vzdelaním je skôr spätá s nezosobášeným spolužitím. Pritom najmä u žien so základným vzdelaním zostáva počet mimomanželských pôrodov vysoký aj vo vyšších poradiach. Dôležité je poukázať aj na opačnú kauzalitu z hľadiska vzdelania a pôrodnosti, a to cez vplyv skorého materstva v mladom veku ženy na stupeň jej dosiahnutého vzdelania. Neplánové tehotenstvo a skoré materstvo môžu spôsobiť predčasné ukončenie vzdelanostnej dráhy a zmenu vzdelanostných aspirácií. Výsledkom materstva v nízkom veku preto často môže byť dosiahnutie nižšieho

⁸ Ženám mladším ako 19 rokov sa narodilo v priemere 40 % z celkového počtu mimomanželských detí, pričom celých 20 % pripadalo na neplnoleté matky (do 18 rokov) (Filadelfiová, Guráň 1992).

stupňa vzdelania, a to najmä v prípade narodenia dieťaťa mimo manželský zväzok (Šprocha, Potančoková 2010: 35). Nízke dosiahnuté vzdelanie, prítomnosť dieťaťa a život bez partnera (osamelé rodičovstvo) predstavujú kumuláciu znevýhodnení, ktoré sa odzrkadľujú vo vysokej miere rizika chudoby takýchto rodín. Jednorodičovské rodiny patria dlhodobo na Slovensku medzi najohrozenejšie a chudoba sa stáva v ich prípade často dlhodobou životnou skúsenosťou, čo negatívne zasahuje nielen prítomnosť, ale aj budúce vyhliadky matky i samotného dieťaťa/detí (Džambazovič 2007).

Upozornili sme na to, že dôležitou otázkou zostáva, či nárast počtu a podielu detí narodených mimo manželstva znamená skôr posun od manželskej rodiny k iným formám párových zväzkov, alebo či sa v tomto fenoméne odzrkadľuje nárast osamelého rodičovstva. Aj keď potrebné údaje zatiaľ na Slovensku absentujú, niektoré nepriame indície môžeme získať z informácií o otcoch nemanželského dieťaťa, ktoré začal Štatistický úrad SR zbierať od roku 2011. Predpokladajme, že ak predmetné údaje chýbajú, otec je skutočne neznámy alebo sa k otcovstvu nehási. Výsledky analýzy za posledné štyri roky hovoria, že u 55–60 % detí narodených nevydatej žene figuroval aj údaj o rodnom čísle otca. Najčastejšie prípady bez predmetného údajá o otcovi sa týkali mladých slobodných žien s nízkym vzdelaním, pričom dominanciu malo najmä základné vzdelanie. Naopak najvyššiu mieru vyplnenia údajov o otcovi nachádzame u vysokoškolsky vzdelaných žien, u žien vo veku 29–34 rokov, u rozvedených žien a tiež v prípadoch keď išlo o prvé dieťa (Šprocha, Vaňo /eds./ 2015: 36).

Ďalším výrazne determinujúcim faktorom pri skúmaní mimomanželskej plodnosti na Slovensku je aj etnická príslušnosť matiek. Dostupné údaje poukazujú na dlhodobo odlišné reprodukčné a rodinné správanie Rómov na Slovensku (napr. Bačová, 1990, Jurová, 2001; Džambazovič 2001a,b; Potančoková 2009; Šprocha 2007, 2013, 2014; Šprocha, Potančoková 2010; Vaňo, Mészáros 2004; Vaňo 2001). Ide primárne o vyššie miery plodnosti, nižší priemerný vek prvorodičovstva, vyšší podiel kohabitujúcich párov a vyšší podiel detí narodených mimo manželstva. Kým na Slovensku podľa výsledkov posledného sčítania z roku 2011 pripadalo na jednu ženu vo veku 30-34 rokov v priemere 1,3 dieťaťa, Rómky mali v tomto veku viac ako 3 deti (Šprocha 2014). Podobne aj ďalšie výpočty uvádzajú vyššiu intenzitu realizovanej plodnosti rómskych žien⁹ s výraznými rozdielmi v závislosti od miery integrácie. V prípade integrovaných Rómiok sa ich plodnosť výraznejšie nelíši od nerómskej populácie, u čiastočne integrovaných sa úhrnná plodnosť odhaduje na približne tri deti na ženu a u segregovaných nad úrovňou 4,5 dieťaťa na ženu (Mészáros, Vaňo 2004). Odlišné bolo aj časovanie rodičovského debutu a polovica z celkovej plodnosti prvého poradia bola realizovaná do veku 19,2 roka, kým na Slovensku to bolo 24 rokov (Šprocha 2014). Podobne aj odhady o mimomanželskej plodnosti z prvej polovice 90. rokov 20. storočia hovoria o tom, že približne 50 % zo všetkých detí narodených rómskym matkám sa narodilo mimo manželstva, pričom v priebehu ďalších rokov tento podiel ešte vzrástol (Džambazovič 2001a: 145). Príčiny odlišností v reprodukčnom a sobášnom správaní v rómskych komunitách môžeme identifikovať napríklad v odlišných kultúrnych tradíciách, vo vysokej tolerancii skorého vstupu do rodičovstva, v postavení rómskych žien z hľadiska rodového

⁹ Napríklad Mészáros a Vaňo (2004) uvádzajú priemerný počet detí pripadajúcich na rómsku matku na úrovni troch detí a Šprocha (2014) na základe údajov sčítaní vypočítal, že priemerne na jednu Rómku narodenú na konci 60. a začiatkom 70. rokov pripadalo približne 3,7-3,8 dieťaťa.

usporiadania, v nízkej úrovni využívania účinnej antikoncepcie, v nedostatku alternatívnych možností k rodičovstvu (Džambazovič 2001a; Kumanová, Džambazovič 2003; Šprocha 2007). Rómske komunity považujú i právne neuzavreté partnerské zväzky za plnohodnotné alternatívy k manželstvu. Počas obdobia socializmu sa dané správanie menilo pôsobením integračných a asimilačných opatrení a už popisovaným nasmerovaním rodinnej politiky. V 90. rokoch nutnosť, resp. výhodnosť uzatvorenia manželstva už nebola evidentná, a preto sa veľká časť Rómov vrátila k modelu nezosobášeného spolužitia. Prekážkou uzavretia legálneho manželstva však môže byť často veľmi nízky vek dievčat, ktorý je pod hranicou minimálneho veku pre uzavretie manželstva (Potančoková 2010: 39), či nedostatok finančných zdrojov nutných na realizáciu sobáša a následné rezidenčné osamostatnenie sa. Stále častejšie však ide aj o pôrod dieťaťa slobodnej matky bez stáleho partnera. Predpoklad o vysokom zastúpení rómskych matiek na mimomanželskej pôrodnosti podporuje aj fakt, že najvyšší podiel detí mimo manželstva sa rodí v okresoch s najvyšším zastúpením rómskeho etnika (Vaňo, Mészáros 2004). Pri sledovaní rómskych komunít je zaujímavé zistenie o odlišnom postoji k uzavretiu oficiálneho manželstva v závislosti od miery religiozity či od miery integrácie, resp. segregácie komunít. V regiónoch s vyššou religiozitou majoritného obyvateľstva je nižšia miera detí narodených mimo manželstva (Šprocha, Potančoková 2010). Môže to byť vplyv religiozity, ale aj dôsledok snahy o konformitu k zvyklostiam majoritnej spoločnosti v určitých lokálnych spoločenstvách. Je to ďalšia ukážka možného určujúceho vplyvu komunity na preferovaný typ reprodukčného a rodinného správania. Nižšia miera integrácie, resp. vyššia miera segregácie rómskej komunity najčastejšie znamenajú tradičnejšie podoby demografického a rodinného správania (Filadelfiová, Gerbery, Škobla 2006; Kumanová, Džambazovič 2003; Radičová 2004; Šprocha 2014). Rómska populácia žijúca v separovaných a segregovaných komunitách má vyššiu mieru fertility, väčší počet detí a členov domácností, v skoršom veku sa stávajú rodičmi, ale na druhej strane majú i vyššiu mieru narodení mimo manželstva v porovnaní s priemernými hodnotami na Slovensku.

Ako je evidentné, významnú rolu pri charaktere rodinného a reprodukčného správania zohráva pri jednotlivých rómskych komunitách množstvo faktorov. Okrem už spomínanej miery religiozity a integrácie k nim patrí stupeň ekonomickej vyspelosti a kvalita životných podmienok (Vaňo, Mészáros 2004), miera pozitívnych kontaktov s ostatnými obyvateľmi (Mann 1992; Šprocha, Pukačová 2009), či miera koncentrácie rómskeho obyvateľstva v určitej lokalite (Kumanová, Džambazovič 2002).

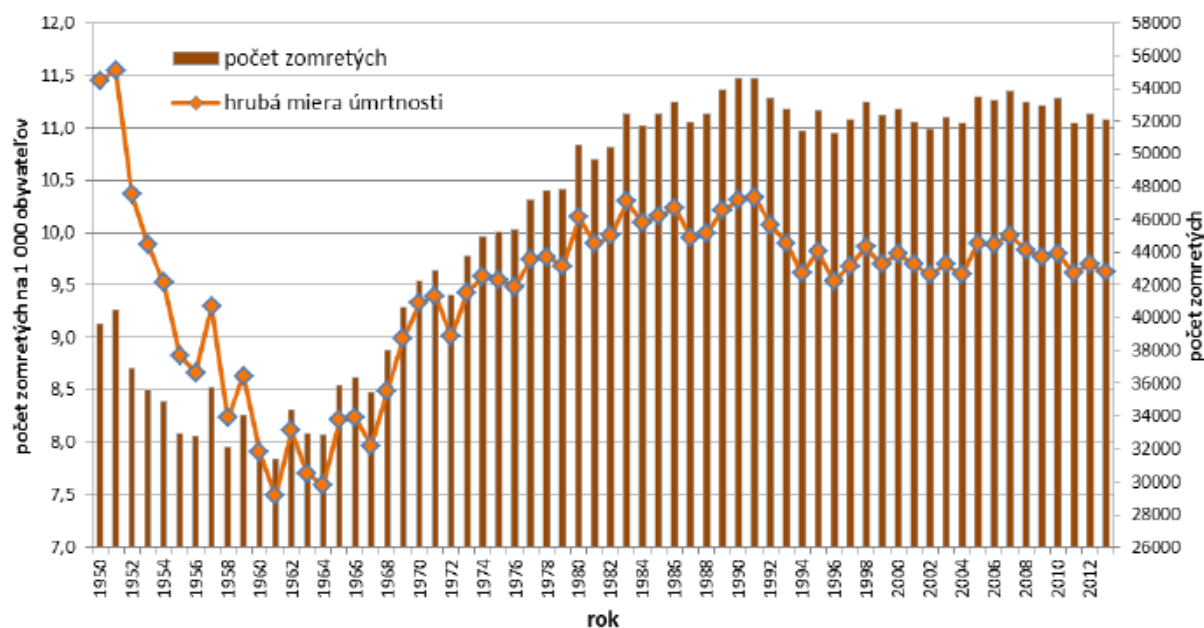
Vplyv religiozity sa znovu objaví, ak sa pozrieme na priestorovú diferenciaciu rozloženia narodení mimo manželstva na úrovni okresov. Najmenej detí sa narodí mimo manželstva v okresoch na severe Slovenska (Orava, Kysuce) a v okresoch Prešovského kraja. Vysoká religiozita a najmä dominancia obyvateľstva hlásiaceho sa ku katolicizmu má v týchto častiach Slovenska evidentný vplyv na pevnú inštitucionalizáciu rodičovstva do manželského zväzku (Šprocha, Potančoková 2010). Priestorová analýza nemanželskej plodnosti tiež ukázala, že vysoký podiel detí narodených mimo manželstva a skorý materský štart korelujú s nepriaznivými sociálno-ekonomickými charakteristikami okresov, lokalít (vysokou mierou nezamestnanosti, ich priestorovou marginalitou atď.), v ktorých sú tieto fenomény

reprodukčného správania najvýraznejšie.¹⁰ Významné rozdiely v nemanželskej plodnosti nenachádzame pri porovnaní miest a vidieckych obcí, aj keď podiel detí narodených mimo manželstva je v roku 2014 vyšší v mestách. V rovnakom roku vykazuje nadpriemerné hodnoty mimomanželskej plodnosti polovica krajov Slovenska. Najvyššiu mieru má v klesajúcom poradí Banskobystrický, Košický, Nitriansky a Trnavský kraj.

1.2. Úmrtnosť

Úmrtnosť je základným procesom prirodzeného pohybu obyvateľstva a jej reprodukcie. Pri analýze jej vývoja môžeme konštatovať, že obdobie po roku 1989 jednoznačne predstavuje prelomenie negatívneho vývojového trendu v procese úmrtnosti (Mészáros 2008, 2012) a napríklad hrubá miera úmrtnosti sa naďalej vyvíja v priaznivom trende zo začiatku 90-tych rokov minulého storočia, odkedy sa stabilne udržiava pod úrovňou 10 úmrtí na 1 000 obyvateľov (v roku 2014 bola jej hodnota 9,48 ‰). V tomto smere nenastali významné zmeny, ktoré by mohli ovplyvniť dĺžku života populácie.

Graf 2: Vývoj úmrtnosti na Slovensku v rokoch 1950-2013

Zdroj: Vývoj obyvateľstva Slovenskej republiky v krajoch a okresoch 2013, 2014: 26

Dĺžka života má na Slovensku naďalej rastovú tendenciu a ak ju meriame strednou dĺžkou života pri narodení, tak dieťa narodené v roku 2014 by sa mohlo dožiť v priemere veku 73 rokov, ak je to chlapec, a 80 rokov, ak je to dievča, a to za predpokladu, že by sa faktory

¹⁰ Napríklad v okrese Rožňava dosahuje podiel narodených mimo manželstva zo všetkých živonarodených v roku 2014 skoro dvojnásobok slovenského priemeru - až 71,08 % detí narodených mimo manželstva (Stav a pohyb ..., 2014). Je to okres vykazujúci dlhodobé znaky sociálno priestorovej marginality. Podobne aj v jednej z najväčších mestských segregovaných rómskych komunit - na sídlisku Luník IX. - bol podiel detí narodených mimo manželstva 93,7 % (tamže).

pôsobiace na úmrtnosť nezmenili počas celého ich života (Šprocha, Vaňo /eds./ 2015). Výrazný rodový rozdiel v strednej dĺžke života má dlhodobý charakter a je dôsledkom nadúmrtnosti mužov vo všetkých kapitolách príčin smrti, ale hlavne v kapitolách úmrtí na choroby obehovej sústavy, nádorových ochorení a úmrtí na vonkajšie príčiny smrti. S pribúdajúcim vekom sa u nás rodový rozdiel znižuje a vo veku nad 85 rokov je stredná dĺžka života mužov vyššia ako stredná dĺžka života žien. Zvýšenie veku dožitia samozrejme neznamená predĺženie života bez zdravotných problémov či obmedzení spôsobených zhoršením zdravotného stavu. Aj z tohto dôvodu o zdraví populácie lepšie vypovedá ukazovateľ veku dožitia v zdraví. Jeho hodnota udáva počet rokov, ktorý sa obyvatelia dožijú v zdraví. Na Slovensku bola hodnota tohto ukazovateľa najnižšia spomedzi štátov EÚ-28 a zvyšuje sa iba v posledných rokoch. V roku 2012 bol priemerný vek dožitia v zdraví v EÚ 62,1 rokov, naši muži sa však v zdraví dožívali iba 53,4 rokov a ženy 53,1 rokov (Sopóci, Džambazovič, Gerbery 2015). Rozdiel medzi hodnotou tohto indikátora na Slovensku v porovnaní s priemerom EÚ-28 je ešte výraznejší, ako v prípade veku dožitia pri narodení. Tento nevyhovujúci stav má veľa nepriaznivých dôsledkov a znamená záťaž pre fungovanie systému zdravotnej starostlivosti.

Zníženie úmrtnosti a tým aj predĺženie dĺžky života populácie je možné zlepšovaním situácie v prípade tzv. odvrátiteľnej úmrtnosti, pod ktorou treba chápať úmrtnosť populácie na choroby, ktoré sa dajú liečiť a preventívnymi opatreniami oddialiť. Ak nastane takéto úmrtie, je to dôsledok zlyhania, či už poskytovania zdravotnej starostlivosti alebo využitia možností preventívnych opatrení. V roku 2014 zomrelo 8 608 mužov na tieto choroby, čo je 32 % zo všetkých úmrtí mužov a 4 116 žien, čo je 17 % všetkých úmrtí žien. Ak by bol zdravotný systém dokázať týmto úmrtiam zabrániť, stredná dĺžka života pri narodení by bola narástla na hodnotu 79 rokov u mužov a na hodnotu 84 rokov u žien. Týmito hodnotami by sme sa dostali na úroveň západoeurópskych členských krajín EÚ.

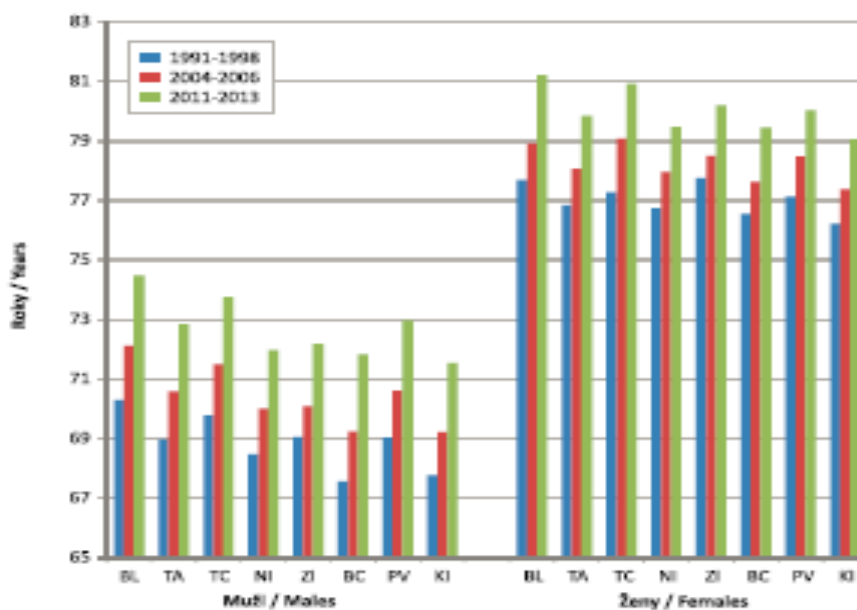
Ak podrobíme analýze údaje o úmrtnosti z hľadiska pohlavia, zistíme, že podobne ako pre väčšinu vyspelých štátov, aj pre Slovenskú republiku je typická nadúmrtnosť mužov. Muži tvoria nadpolovičnú väčšinu všetkých zomretých. Napríklad v roku 2013 na 1 000 zomretých žien pripadlo 1 065 zomretých mužov. Nerovnomerná miera úmrtnosti medzi mužmi a ženami je evidentná predovšetkým v produktívnom veku, kedy sú najvýraznejšie rodové rozdiely úmrtnosti mužov a žien v mladšom (20 – 34 rokov) a strednom veku (35 – 54 rokov), kde muži tvoria viac ako 70 % zomretých. Nadúmrtnosť mužov pretrváva do 75 rokov života, od tohto veku nastáva nadúmrtnosť žien v dôsledku výrazne vyššieho počtu a podielu žien vo vyšších vekoch. Muži zomierajú skôr a vo vyššom počte. Súvislosť je nutné hľadať v ich horšom zdravotnom stave, zapríčineniu rizikovejším správaním sa vo vzťahu k svojmu zdraviu (menej sa venujú prevencii, častejšie majú horšiu životosprávu atď.) a významnú úlohu zohráva už spomínaná predčasná úmrtnosť mužov v dôsledku vonkajších príčin (autonehody, pracovné úrazy atď.).

Z hľadiska základných ekonomických vekových skupín predstavujú najvyšší podiel z počtu úmrtí osoby v poproduktívnom veku a úmrtia osôb v produktívnom a predproduktívnom veku nepredstavujú ani pätinu úmrtí. Svedčí to o zlepšovaní úmrtnostných pomerov v strednom veku a starnutí populácie zhora, tzn. o zvyšovaní početnosti vekových kategórií nad 65 rokov a tým aj vyššieho podielu zomretých v tejto vekovej kategórii.

Pri sledovaní vývoja úmrtnosti populácie je významná dojčenská úmrtnosť (úmrtnosť do 1 roka po narodení). Ovplyvňujú ju najmä sociálne a ekonomické charakteristiky matiek ako je ich vek, národnosť, etnicita, úroveň vzdelania, prístup k informáciám, výskyt rizikového správania sa vo vzťahu k zdraviu, ale dôležitú úlohu však zohráva aj dostupnosť zdravotníckych služieb a ich využívanie (Sopóci, Džambazovič, Gerbery 2015). Slovensko mávalo v minulosti nepriaznivú úroveň dojčenskej úmrtnosti a rovnako ako aj úmrtnosť starších detí začala klesať až v povojnovom období, predovšetkým v dôsledku zlepšenia zdravotnej starostlivosti, väčšej sústredenosti pôrodov do zdravotníckych zariadení a zavedenia povinného očkovania. Dojčenská i novorodenecká úmrtnosť (úmrtnosť do 27 dní po narodení) na Slovensku z dlhodobého hľadiska klesajú, napriek tomu však vykazované hodnoty patria medzi jedny z najvyšších v Európe.

Ak chceme hovoriť o priestorovej diferenciacii úmrtnosti na Slovensku vyjadrenou napríklad hrubou mierou úmrtnosti, musíme konštatovať, že je výrazne determinovaná vekovou štruktúrou priestorových jednotiek (budeme o nej písať nižšie). Táto skutočnosť vplýva na to, že najnižšie hodnoty hrubej miery úmrtnosti sú príznačné pre okresy s najmladšou vekovou štruktúrou a vysokou pôrodnosťou a naopak najvyššie hodnoty nachádzame v okresoch so starou vekovou štruktúrou a nízkou pôrodnosťou. Stredná dĺžka života pri narodení taktiež zohľadňuje rozdiely vo vekovej štruktúre obyvateľstva. U mužov aj žien dosahujú najvyššie hodnoty okresy na západe, severozápade a severovýchode Slovenska (Bratislavský a Trenčiansky kraj) a najnižšiu strednú dĺžku života u mužov a žien nachádzame v okresoch južného a juhovýchodného Slovenska. Vo všeobecnosti platí trend nárastu strednej dĺžky života pri narodení vo všetkých krajoch SR.

Graf 3: Stredná dĺžka života pri narodení v krajoch SR

Zdroj: Demografický atlas Slovenskej republiky, 2014: 41

Zlepšovanie úmrtnostných pomerov predpokladajú všetky známe prognózy budúceho populačného vývoja Slovenska (Bleha, Vaňo 2007, 2008; Bleha, Šprocha, Vaňo 2013; Šprocha, Vaňo, Bleha 2013). Už doterajší vývoj úmrtnostných pomerov a znižovanie mužskej nadúmrtnosti na Slovensku významnou mierou ovplyvnili postavenie úmrtnosti ako faktora vplývajúceho na charakter rodín a domácností, a to najmä v reprodukčnom veku. Úmrtie pôsobí na cenzové domácnosti v závislosti od fázy rodinného cyklu, v ktorom sa práve nachádza. V minulosti výraznejšie ovplyvňovalo úplné rodiny so závislými deťmi, keďže úmrtím jedného z rodičov vznikali neúplné rodiny. V súčasnosti sa podieľa predovšetkým na vzniku cenzových domácností jednotlivcov vo vyššom veku z úplných rodín bez detí alebo prináša zánik neúplnej rodiny (ak zomrie rodič) a ešte o niečo častejšie sa podieľa na zániku domácnosti jednotlivca (Šprocha 2015). Do budúcnosti sa očakáva, že vývoj úmrtnosti prinesie ďalšie znižovanie významu tohto procesu na formovaní a charaktere cenzových domácností. Zvyšovanie hodnôt pravdepodobností prežitia aj smerom k vyššiemu veku prinesie tiež zvyšovanie stability existujúcich foriem rodinných domácností resp. cenzových domácností. Ak však porovnáme súčasný stav a predpokladaný budúci vývoj s krajinami demograficky vyspelej Európy, je zrejme, že v slovenskom prostredí úmrtnosť z pohľadu rozpadu resp. formovania rodinných domácností ešte stále zohráva a naďalej bude zohrávať dôležitú úlohu (tamže).

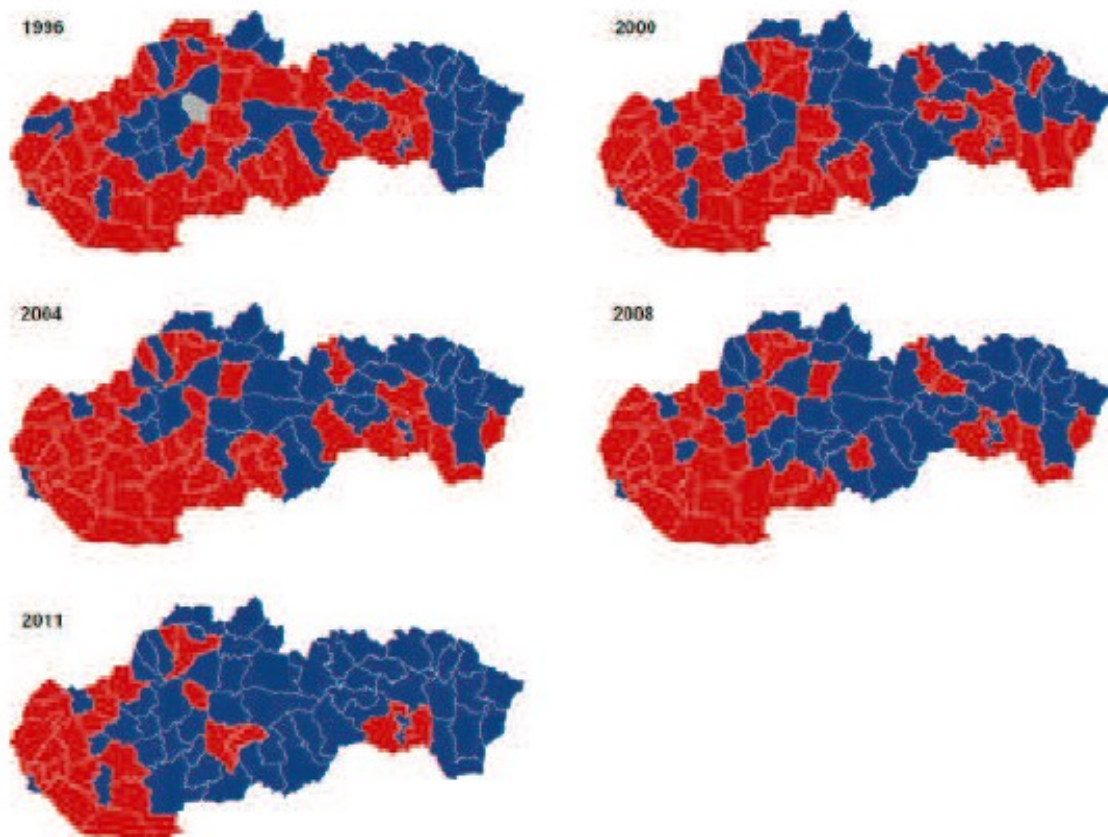
1.3. Migrácia

Skúmanie migrácie má pri skúmaní dynamiky vývoja populácie SR stále významnejšiu úlohu, a to hneď z niekoľkých dôvodov. Prirodzené prírastky obyvateľstva sa v dôsledku klesajúcej pôrodnosti neustále znižujú a migračné saldo sa začína postupne zvyšovať. Ako dokazujú nedávne analýzy (napr. Kling 2003; Bezák 2006; Podolák 2006; Bleha, Vaňo 2008; Jurčová 2010; Šprocha, Vaňo, Bleha 2013), význam migrácie na regionálnej a lokálnej úrovni sa stáva stále výraznejším. Mnohé okresy na Slovensku práve vďaka migrácii zaznamenávajú zmeny počtu obyvateľov a je ňou výrazne ovplyvňovaná aj zmena vekovej štruktúry okresov. V roku 2011 bolo až 47 okresov, kde zmena počtu obyvateľov bola viac ovplyvňovaná migráciou výraznejšie ako prirodzeným pohybom (prirodzeným prírastkom) svojich obyvateľov. Z 23 zo spomínaných okresov bola absolútna hodnota migračného salda až dvakrát vyššia ako absolútna hodnota prirodzeného prírastku. Ide primárne o demograficky staršie okresy s nízkou dynamikou prirodzeného prírastku. Aj z tohto hľadiska je nevyhnutné pri analýzach súčasného stavu ako aj prognózach vývoja obyvateľstva venovať rôznym priestorovým úrovňam výraznú pozornosť. Z hľadiska presnosti a výpovednej hodnoty sa prognózy zameriavajú najmä na regionálnu úroveň, nakoľko na okresnej úrovni vykazujú hodnoty menšiu mieru presnosti. Tu migračné pohyby vykazujú značnú nestabilitu, čo samozrejme sťažuje identifikáciu zreteľných vývojových trendov.

Celkovo dochádza k zväčšovaniu východo-západoslovenského gradientu, na úkor priestoru východného (najmä severovýchodného) Slovenska. Dve rozdielne rozvojové časti sú však „dlhodobou historickou“ skutočnosťou a ide o dôsledok „historickej marginality“ určitých regiónov. Analýza autorov Šprochu, Vaňu a Blehu (2013) zameraná na obdobie rokov 1996 až 2011 jasne dokladá pomerne výraznú a zásadnú zmenu z hľadiska vývoja migrácie.

Nasledujúci obrázok obsahujúci sériu máp naznačuje prinajmenšom tri hlavné trendy. Po prvé, počas celého sledovaného obdobia sa zvyšuje počet okresov vykazujúcich migračnú stratu. Po druhé, tieto okresy sa koncentrujú najmä vo východoslovenskom regióne. A nakoniec, priemerná hodnota migračnej straty sa zvyšuje¹¹. Migračne ziskové sú s okrem jedného mestského okresu Košíc, Košice-okolia a okresu Sobrance iba okresy koncentrované v západnej časti Slovenska. Ich počet sa neustále znižuje a zisk z migrácie sa čoraz viac koncentruje do menšieho územia (Šprocha, Vaňo, Bleha 2013). S kladným migračným saldom bolo v roku 2011 iba 22 okresov, kým roku 1996 to bolo ešte 37 okresov SR. Ide o značne bipolárny vývoj a autori prognózy na úrovni okresov predpokladajú, že takýto vývoj bude pokračovať aj v nasledujúcom období, hoci sa do istej miery bipolarita zníži a počet okresov charakterizovaný ziskom zo sťahovania sa bude opätovne zvyšovať (tamže). Migrácia teda vykazuje značnú mieru regionálnej diferenciácie a s určitou dávkou opatrnosti môžeme konštatovať, že najviac atraktívne okresy z pohľadu vnútorného sťahovania sú zároveň i okresmi, v ktorých je najintenzívnejšie prisťahovanie cudzincov zo zahraničia.

Obrázok 1: Migračne ziskové (červená farba) a stratové (modrá farba) okresy Slovenska 1996-2011 (vnútorné i zahraničné sťahovanie)

Zdroj: Šprocha, Vaňo, Bleha (2013: 62)

¹¹ Priemerná hodnota migračného salda ziskových okresov v roku 1996 dosiahla hodnotu 13 obyvateľov, kým v roku 2011 to už bolo 323 obyvateľov. Priemerná hodnota migračného salda migračne stratových okresov bola v roku 1996 štyri, kým v roku 2011 to už bolo -97 obyvateľov.

Kompaktný metropolitný región Bratislavy má v prípade (vnútornej) migrácie intenzívnu migračnú výmenu aj z väčších vzdialeností. Dĺžka migračných tokov je v tomto prípade väčšia (Bezák 2008). Analogicky môžeme využiť faktor sídelnej a migračnej hierarchie aj pri vysvetlení vplyvu hodnôt a migračných charakteristík regiónov a okresov. Práve do jadra regiónu – miest regiónu, centra okresu – smerujú najvýraznejšie migračné toky. Pri faktoroch ovplyvňujúcich vývoj migrácie a jej selektívnosť sa teda najčastejšie diskutuje o polohových pomeroch a faktoroch hierarchizácie, ktoré predstavujú geografické faktory (Bleha, Vaňo 2008). Z demografických faktorov sú v centre pozornosti ľudské zdroje a sociokultúrne faktory.

Na základe doterajšieho vývoja migrácie, jej štruktúrnych charakteristík, zohľadnenia faktora polohy, predpokladaného vývoja regionálnych disparít, demografických atribútov okresu a ďalších autori Šprocha, Vaňo a Bleha (2013) vypracovali typológiu migračných typov. Typológia slúži ako základ pre potreby kreovania scenárov budúceho vývoja migračných pohybov. Za jej pomoci môžeme identifikovať osem základných typov.

Migračný typ č. 1 (5 okresov) predstavujú mestské okresy Bratislavy (s výnimkou Bratislavy V) a okres Košice IV. Tieto okresy sú charakterizované migračnými ziskami, ktoré vystriedali predchádzajúce obdobie pomerne výraznej straty obyvateľstva sťahovaním. Špecifikom týchto okresov oproti iným okresom s predpokladaným migračným ziskom je fakt, že ide o najviac urbanizované okresy. Predpokladom je vysoká ponuka pracovných miest a pokles intenzity suburbanizácie do budúcnosti (aj keď v súčasnosti je stále pomerne vysoká a intenzívna).

Migračný typ č. 2 (4 okresy) tvoria mestský okres Bratislava V a mestské okresy Košice I, II, III. Sú to okresy so záporným migračným saldom (migračné toky smerujúce predovšetkým do ostatných častí Bratislavy a Košíc a suburbánneho okolia). Predpokladá sa postupné znižovanie týchto migračných strát, ktoré sa zmení na migračné zisky zhruba od roku 2025. Vychádza sa z predpokladanej postupnej re-urbanizácie, bytovej výstavby, poklesu intenzity suburbanizácie.

Migračný typ č. 3 (6 okresov) predstavujú okresy tvoriace podstatnú časť suburbánnej zóny miest Bratislava a Košice. Tento typ predstavujú okresy s dlhodobou pozitívnym migračným saldom (špeciálny subtyp predstavuje okres Senec, kde v súčasnosti migračné saldo dosahuje na slovenské pomery extrémne hodnoty viac ako 30 promile).

Migračný typ č. 4 (11 okresov) predstavujú niektoré okresy na západe a severozápade Slovenska. Dlhodobo sa v nich očakáva mierne pozitívne migračné saldo. Ide o okresy, ktoré sú súčasťou regiónov s väčšími centrami.

Migračný typ č. 5 (12 okresov) predstavujú okresy západnej a severnej časti Slovenska, ktoré v súčasnosti dosahujú kladné migračné saldo a majú potenciál ďalšieho mierneho rastu z hľadiska imigračných tokov.

Migračný typ č. 6 (27 okresov) tvoria výrazne a dlhodobou úbytkové okresy. Ide o najpočetnejší typ, ktorý predstavuje takmer kompaktné územie južného a východného Slovenska. Predpokladá sa, že aj v budúcnosti sa obyvatelia týchto okresov budú sťahovať primárne do okresov západného Slovenska.

Migračný typ č. 7 (8 okresov) tvoria okresy severného Slovenska. V súčasnosti vykazujú mierne migračné straty, pričom je predpoklad zmiernenia týchto strát.

Migračný typ č. 8 (6 okresov) predstavujú potenciálne migračne ziskové okresy na strednom (štyri okresy) a východnom Slovensku (dva okresy) s väčšími okresnými centrami, ktoré budú migračne príťažlivé pre širšie územie s nižším migračným potenciálom (typ 6).

Mapa 6: Migračné typy okresov na Slovensku

Zdroj: Šprocha, Vaňo, Bleha (2013: 64)

Populačný potenciál

Na základe celkového prírastku resp. úbytku obyvateľstva a vekového zloženia populácie vieme identifikovať populačný potenciál obyvateľstva. Platí pritom vzťah – čím vyšší je prírastok obyvateľstva v konkrétnej územnej jednotke a naopak pomalší proces starnutia populácie, tak je populačný potenciál vyšší, a naopak. Je nutné upozorniť na skutočnosť, že ide o vymedzenie populačného potenciálu za pomoci demografických charakteristík. S takýmto vymedzením pracujú Šprocha, Vaňo a Bleha (2013), ktorý upozorňujú na vynechanie takých dimenzií, akými sú profesijná či vzdelanostná štruktúra a vonkajších podmienok, akými sú primárne sociálno-ekonomické podmienky.

Na vývoj populačného potenciálu má väčší vplyv vývoj pôrodnosti než vývoj migrácie. Do desiatky okresov s najvyšším populačným potenciálom sa dostalo až deväť okresov s vysokou pôrodnosťou. Ide o sedem okresov z východného a o dva okresy zo severu stredného Slovenska, pričom jediným okresom zo západného Slovenska je okres Senec. Do prvej dvadsiatky sa medzi okres Senec, okresy stredného a východného Slovenska dostali aj dva okresy ležiace v zázemí hlavného mesta – okresy Pezinok a Malacky.

Podľa tejto prognózy si do roku 2035 okresy zo severu a východu Slovenska svoje postavenie vylepšia a v prvej tridsiatke okresov s najvyšším populačným potenciálom v tomto období

budú iba dva okresy (Malacky a Revúca), ktoré nie sú zo severu alebo východu Slovenska. Naopak okresy zo západu, stredú a juhu Slovenska budú zastúpené medzi okresmi s nízkym populačným potenciálom.

Predpokladá sa, že na Slovensku vzniknú do roku 2035 tri regióny s vysokým populačným potenciálom (rozvojové regióny) a jeden región s nízkym populačným potenciálom (depopulačný región). Najväčší rozvojový región bude tvoriť pás okresov na východnom Slovensku, ktorý smeruje zo severozápadu od okresov Kežmarok a Stará Ľubovňa na juhovýchod po okres Michalovce. Druhý rozvojový región sa bude nachádzať na severe stredného Slovenska a budú ho tvoriť okresy Námestovo, Tvrdošín a Bytča. Tretí rozvojový región budú tvoriť okresy v tesnom zázemí hlavného mesta – Senec a Malacky. Depopulačný región sa bude nachádzať na rozhraní západného a stredného Slovenska a bude ho tvoriť pás okresov v severo-južnom smere od okresu Martin až po okres Levice.

Tabuľka 6: Okresy Slovenska s najvyšším a najnižším populačným potenciálom, 2012, 2035

Okresy s najvyšším populačným potenciálom		Okresy s najnižším populačným potenciálom	
Rok 2012	Rok 2035	Rok 2012	Rok 2035
Kežmarok	Námestovo	Myjava	Myjava
Námestovo	Kežmarok	Turčianske Teplice	Partizánske
Sabinov	Sabinov	Nové Zámky	Turčianske Teplice
Košice okolie	Stará Ľubovňa	Medzilaborce	Banská Bystrica
Senec	Košice okolie	Levice	Levice
Spišská Nová Ves	Gelnica	Partizánske	Liptovský Mikuláš
Tvrdošín	Levoča	Nové Mesto nad Váhom	Prievidza
Prešov	Spišská Nová Ves	Brezno	Žiar nad Hronom
Stará Ľubovňa	Tvrdošín	Žarnovica	Zvolen
Vranov nad Topľou	Bytča	Žiar nad Hronom	Komárno

Zdroj: Šprocha, Vaňo, Bleha (2013: 64)

K čomu poukazuje nízky populačný potenciál regiónov, okresov či obcí? V dôsledku úbytku populácie a starnutia obyvateľstva dôjde k zmenám v spôsobe života a budú zaznamenané dopady na životnú úroveň. Strata dynamiky a stagnácia sa prejaví predovšetkým na trhu práce na strane ponuky aj dopytu. Pôjde o regióny s vysokými nárokmi na zdravotnú aj sociálnu starostlivosť a služby pre seniorov.

Niektorým problémom sa nevyhnú ani regióny s vysokým populačným potenciálom. Okresy s vysokým zastúpením rómskeho obyvateľstva môžu mať problém so vzdelanostnou a profesijnou štruktúrou obyvateľstva, ktorá môže priniesť problémy na trhu práce a v konečnom dôsledku sa môže prejavíť vysokou nezamestnanosťou a nižšou životnou úrovňou.

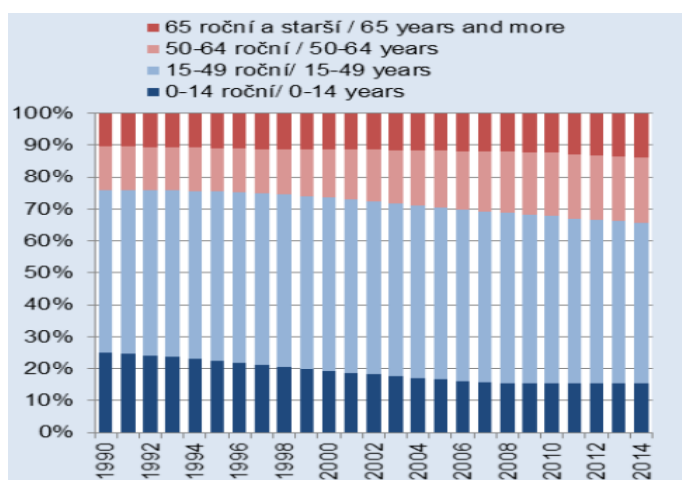
Najrýchlejšie rastúce okresy v zázemí Bratislavy s vysokým migračným prírastkom zas môžu doplatiť na problémy s vybavenosťou a infraštruktúrou (najmä dopravnou). Rizikový faktor pre niektoré prírastkové regióny môže byť perspektívne aj väčší prílev cudzincov z hľadiska zabezpečenia ich úspešnej sociálnej inklúzie.

1.4. Veková štruktúra

Veková štruktúra je výsledkom dlhodobého pôsobenia populačných procesov a je jednou zo základných demografických štruktúr a možno ju považovať za najdôležitejšiu charakteristiku pri analýze demografických procesov. Zároveň je východiskom pri vypracovávaní prognóz budúceho populačného vývoja. Rozhodujúcim a určujúcim faktorom formovania vekovej štruktúry na Slovensku je vplyv prirodzeného pohybu – t.j. vývoj pôrodnosti a úmrtnosti, nakoľko vplyv zahraničnej migrácie sa na zložení obyvateľstva podľa veku v podmienkach SR zatiaľ zásadným spôsobom neprejavil (popisujeme tieto skutočnosti neskôr). Popisované trendy – nízka intenzita plodnosti a zvyšovanie strednej dĺžky života – sa podpisujú pod trend starnutia slovenskej populácie. Kým prvý zo spomínaných trendov sa spolupodieľa na starnutí populácie „zdola“, tak druhý na starnutí populácie „zhora“. Vývoj vo vekovej štruktúre obyvateľstva však naznačuje, že dochádza aj k starnutiu zo stredu vekovej pyramídy, nakoľko početne silné generácie z 50. a 70. rokov sa postupne presúvajú do vyššieho veku v rámci produktívnej zložky populácie.

Pri sledovaní vývoja vekovej štruktúry obyvateľstva na Slovensku môžeme poznamenať, že sa posunula od spoločnosti so stacionárnym typom vekovej štruktúry (od začiatku 90. rokov minulého storočia) k represívnemu typu, v ktorej má prevahu postreprodukčná zložka populácie pred predreprodukčnou. Z hľadiska ekonomických vekových skupín sa znižuje zastúpenie detskej zložky v populácii, ktorá od roku 1993, kedy predstavoval jej podiel 23,5 % populácie Slovenska klesla na 15,3 % v roku 2014 a naopak narastá podiel osôb v poproduktívnom veku. Môžeme konštatovať, že počet seniorov rastie, v budúcnosti sa ich postavenie vo vekovej štruktúre SR posilní ešte viac.

Graf 4: Hlavné vekové skupiny obyvateľstva v SR

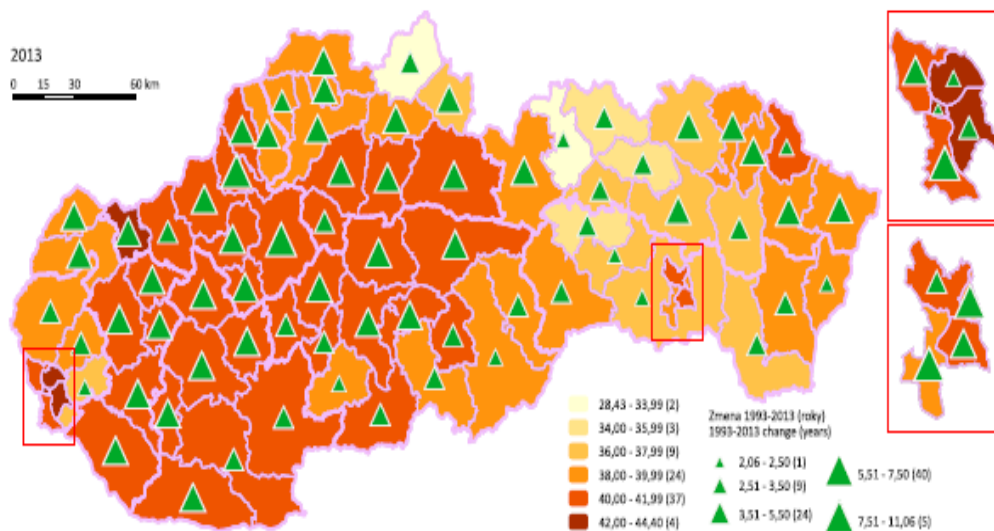

Zdroj: Populačný vývoj v Slovenskej republike 2014, 2015: 75

Zvyšuje sa aj priemerný vek obyvateľov SR (v roku 2014 dosiahol hodnotu 39,9 rokov) a skoro až na dvojnásobok sa zvýšila hodnota indexu starnutia (počet osôb vo veku 65 rokov a viac na 100 detí vo veku 0–14 rokov). V súčasnosti pripadá na 100 detí 91 obyvateľov vo veku 65 rokov a starších (rok 2014). Od roku 2000 tak index starnutia vzrástol o viac ako 50 %. Podobne sa v dôsledku starnutia populácie mení aj hodnota indexu ekonomického zaťaženia, ktorá charakterizuje mieru hospodárskeho zaťaženia práceschopného obyvateľstva závislými osobami. Dlhodobo, od začiatku 80-tych rokov, tento index klesal (Katuša a kol 2014). Vplyvom reprodukčných zmien vedúcich k starnutiu populácie došlo v roku 2009 k otočeniu trendu. V roku 2014 podľa indexu ekonomického zaťaženia pripadlo na 100 obyvateľov vo veku 15–64 rokov 41,4 závislej osoby. V blízkej budúcnosti sa očakáva zrýchlenie tempa rastu indexu celkového zaťaženia, keď k narodeným v povojnových ročníkoch pribudnú početne silné ročníky narodených v prvej polovici 50. rokov. Prognóza populačného vývoja Slovenskej republiky do roku 2060 predpokladá viac ako dvojnásobný nárast indexu celkového zaťaženia. Konkrétne v roku 2060 by na 100 obyvateľov v produktívnom veku malo pripadnúť 101,2 v neproduktívnom veku (Bleha, Šprocha, Vaňo 2013).

Proces starnutia obyvateľstva Slovenska je evidentný aj na regionálnej úrovni, nakoľko regionálne rozdiely v populačných procesoch spôsobujú diferenciáciu vekových štruktúr na úrovni regiónov, okresov, mestských a vidieckych obcí. Rozdiely zachytáva už sledovanie ukazovateľov na úrovni miest a vidieckych obcí. Priemerný vek aj hodnota indexu starnutia je vyšší v urbánom prostredí index ekonomického zaťaženia však v rurálnom prostredí.

Mapa 7: Priemerný vek v okresoch SR v roku 2013

Zdroj: Demografický atlas Slovenskej republiky, 2014: 103

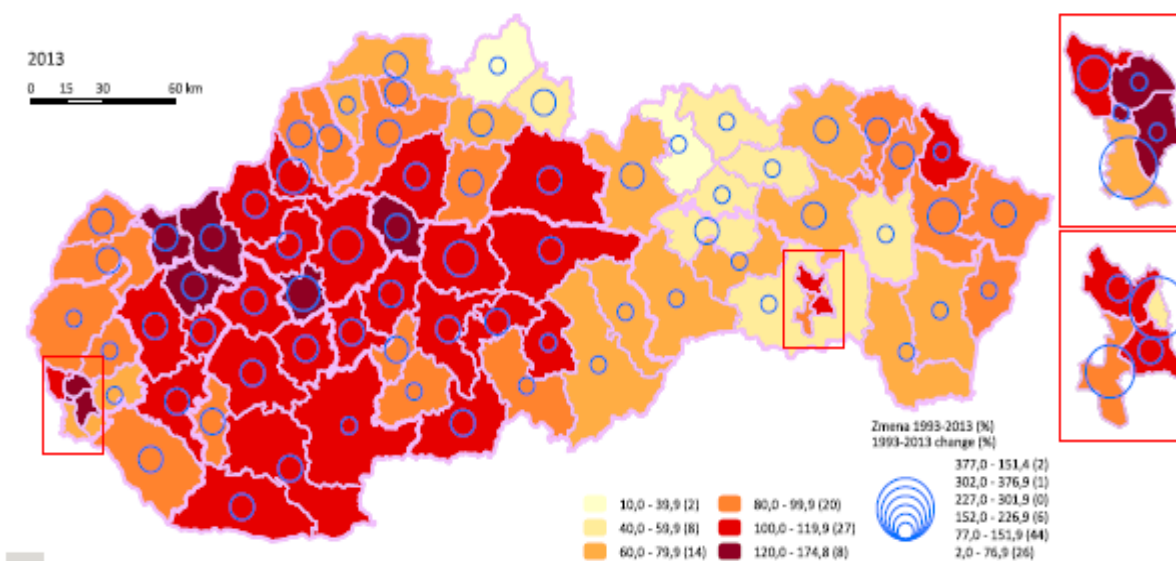
Priemerný vek narástol vo všetkých krajoch SR. Vysoké hodnoty nad priemerom Slovenska zaznamenali okresy stredného, južného a západného Slovenska (Nitriansky a Trenčiansky kraj)

a najvyššie hodnoty dosiahli mestské okresy Bratislavy. V okolí Bratislavy môžeme však pozorovať nižšie hodnoty priemerného veku v okresoch Senec, Pezinok a Malacky, ktoré sú suburbánnou zónou Bratislavy a migračne získavajú hlavne mladé obyvateľstvo, ktoré má aj vyššiu pôrodnosť. Vo všeobecnosti mali najnižšie hodnoty priemerného veku okresy východného Slovenska a okresy na Orave.

Podobnú situáciu možno pozorovať aj pri indexe starnutia. Najvyššie hodnoty sú napríklad v roku 2014 v okresoch Bratislava I (149 %), Myjava (146 %), Partizánske (127 %) či Nové Mesto nad Váhom (125 %). Viac ako 40 % okresov SR vykazujú index starnutia vyšší ako 100 %. Najnižšie hodnoty indexu starnutia dosiahli okresy severného a východného Slovenska, kde zaznamenávame vysokú pôrodnosť. Najvyššie miery indexu ekonomického zaťaženia vykazujú okresy v centrálnej a severnej časti východoslovenského regiónu.

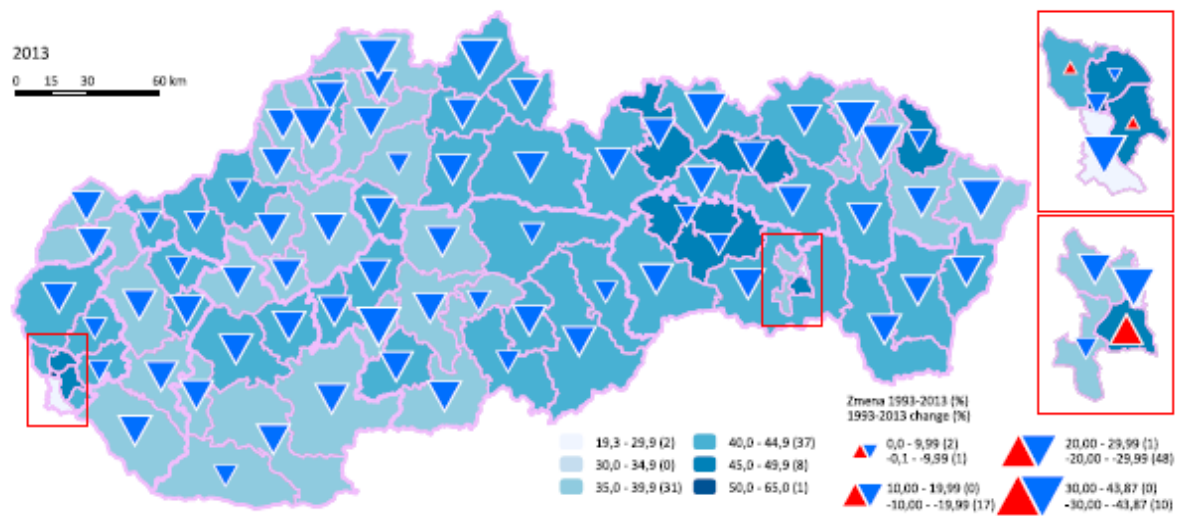
Starnutie obyvateľstva sa ukazuje ako nezvratné a v období 2020 až 2040 sa predpokladá ešte zintenzívnenie a akcelerácia tohto procesu (Bleha, Šprocha, Vaňo 2013). Slovensko sa stane spolu s Poľskom najstaršou krajinou EÚ a zaradí sa medzi najstaršie krajiny na svete (tamže). Všeobecne platí, že v krajinách, kde sa začal proces starnutia neskôr, prebieha tento proces intenzívnejšie a tieto krajiny budú mať menej času na prispôbenie spoločenských podmienok tomuto fenoménu. Medzi takéto spoločnosti patrí aj naša krajina a z tohto dôvodu je evidentné, že starnutie populácie predstavuje výzvu pre tvorcov politik.

Mapa 8: Index starnutia v okresoch SR

Zdroj: Demografický atlas Slovenskej republiky, 2014: 104

Mapa 9: Index ekonomického zaťaženia v okresoch SR

Zdroj: Demografický atlas Slovenskej republiky, 2014: 105

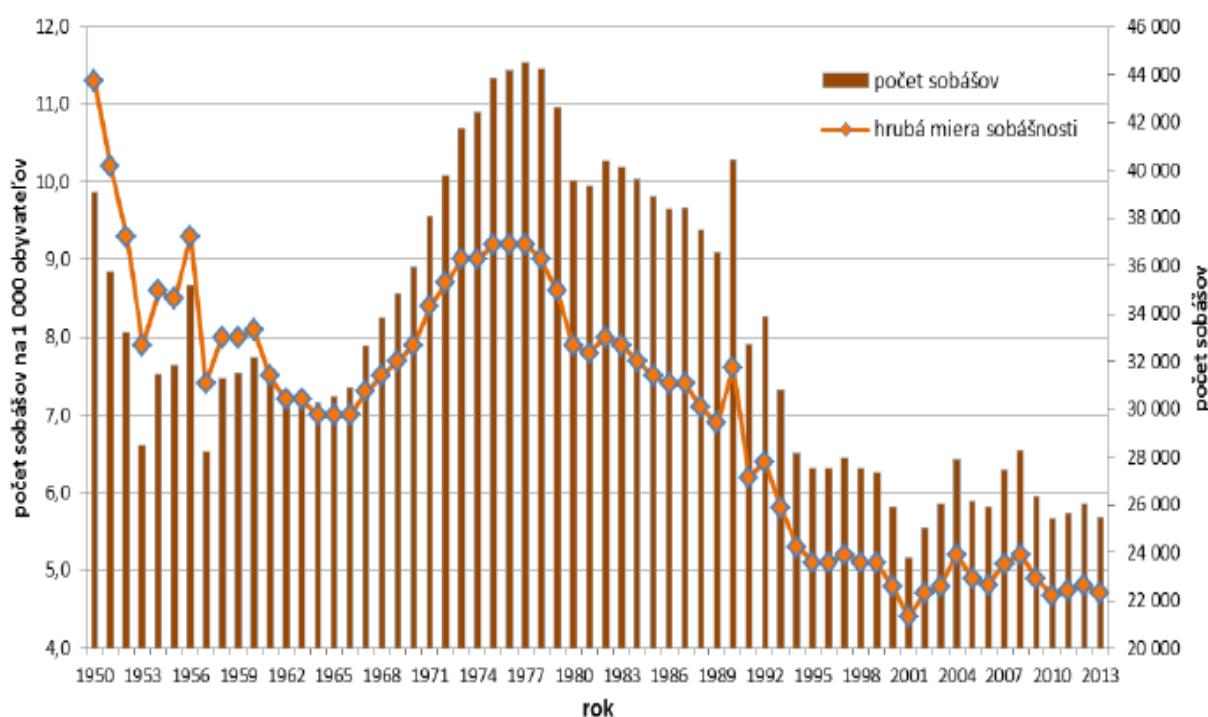
1.5. Sobášnosť

Dlhodobo platná silná vzájomná previazanosť manželstva a prokreácie je jedným z typických znakov už vyššie spomínaného tradičného modelu reprodukčného a rodinného správania na Slovensku. Môžeme dokonca hovoriť o univerzalite rodičovstva v manželstve, ktorá sa odzrkadlila vo vysokej intenzite sobášnosti a v nízkej miere detí narodených nezosobášeným párom či slobodným matkám (Džambazovič 2015). Ak aj dochádzalo k výkyvom sobášnosti, boli spôsobované skôr početnosťou jednotlivých ročníkov (t.j. počtom osôb v sobášnom veku) než závažnou zmenou v správaní mladých ľudí (Vaňo 2000). Súčasne s vysokou intenzitou sobášnosti bol charakteristickým znakom aj nízky vek osôb uzatvárajúcich manželstvo, ktorý umožňuje konštatovanie o skorom manželskom debute. Od 60. rokov sa priemerný vek pri prvom sobáši u žien dlhodobo udržiaval okolo 22 rokov a u mužov okolo 24-25 rokov. Tieto hodnoty patrili medzi najnižšie v Európe. Väčšina prvých sobášov pritom bola koncentrovaná do pomerne úzkeho vekového intervalu sobášiacich sa osôb. Typický bol aj vysoký počet a podiel predmanželských počatí. V 80. rokoch bolo v bývalom Československu až 50 % neviest v čase sobáša tehotných (Alan 1987) a v porovnaní so západoeurópskymi štátmi išlo o dvoj- až trojnásobne vyššiu úroveň. Otehotnenie pred manželstvom sa najčastejšie riešilo uzavretím manželstva ešte pred narodením dieťaťa. Je to ďalší dôkaz homogenizácie a unifikácie rodinného správania. Dôležité je upozorniť aj na skutočnosť, že mnoho mladých ľudí vstupovalo do manželstva po pomerne krátkej a často prvej známosti. Nemali žiadnu predchádzajúcu alebo iba minimálnu skúsenosť spoločného samostatného spolužitia pred sobášom. Ak k nemu aj dochádzalo, najčastejšie išlo o krátkodobú životnú etapu, ktorá vyústila do sobáša. Nešlo o dlhodobé nezosobášené spolužitie, ale skôr o predstupeň manželstva. U väčšiny dvojíc však bolo manželstvo práve tým, čo umožnilo rezidenčné osamostatnenie partnerského páru.

Neprekvapí preto, že pri popise vývoja rodinného a reprodukčného správania je ďalším typickým prejavom zmien nielen pokles intenzity plodnosti, pokles pôrodnosti, zmena štruktúry pôrodnosti či nárast detí narodených mimo manželstva, ale aj pokles sobášnosti a zmeny v jej štruktúre. Aj v tomto prípade ide o veľmi intenzívnu a dynamickú zmenu.

Od 90. rokov zaznamenávame výrazné zníženie počtu uzavretých manželstiev, ktoré vyvrcholilo na začiatku 21. storočia (pokles z 40 435 sobášov v roku 1990 na 23 795 sobášov v roku 2001). V neskoršom období dochádza k postupnej stabilizácii počtu sobášov a súčasne aj intenzity sobášnosti na veľmi nízku úroveň, čo platí až do súčasnosti. V roku 2014 ich počet dosiahol 26 737 sobášov a úhrnná sobášnosť (počet sobášov na 1 000 obyvateľov) bol na hodnote 4,94 (Stav a pohyb 2014). Deje sa tak aj napriek rastúcemu počtu jednotlivcov na partnerskom, sobášnom trhu, a to tak vo všeobecnosti ako i vo veku najvyššej sobášnosti. Je to výsledok kombinácie kohortného efektu a nízkej intenzity vstupov do prvého a opakovaného manželstva a rastúcej rozvodovosti. V roku 2013 predstavoval kontingent osôb vo veku do 50 rokov, ktoré môžu vstúpiť do manželstva až takmer 58 %, v porovnaní s rokom 1993, kedy to bolo iba 37 % (Bleha, Vaňo, Bačík /eds./ 2014). V prípade, že by sobášnosť slobodných mužov a žien zostala nasledujúcich 30 rokov nezmenená, potom by v roku 2013 zo 100 slobodných osôb nevstúpilo do manželstva takmer 37 mužov a 34 žien. Ak by sa východiskovými stali údaje z roku 1993, vidíme výrazný posun – aspoň raz do manželstva vstúpilo 80 % mužov a približne 84 % žien (tamže). Aj napriek znižujúcej sa ochote jednotlivcov sobášiť sa, to samozrejme neznamená, že si nezaložia rodinu. Akurát jej podoba nebude manželská. Dlhodobo platná univerzalita rodičovstva v manželstve sa narušuje a oslabuje sa dominancia manželskej rodiny.

Graf 5: Vývoj sobášnosti v SR v rokoch 1950-2013

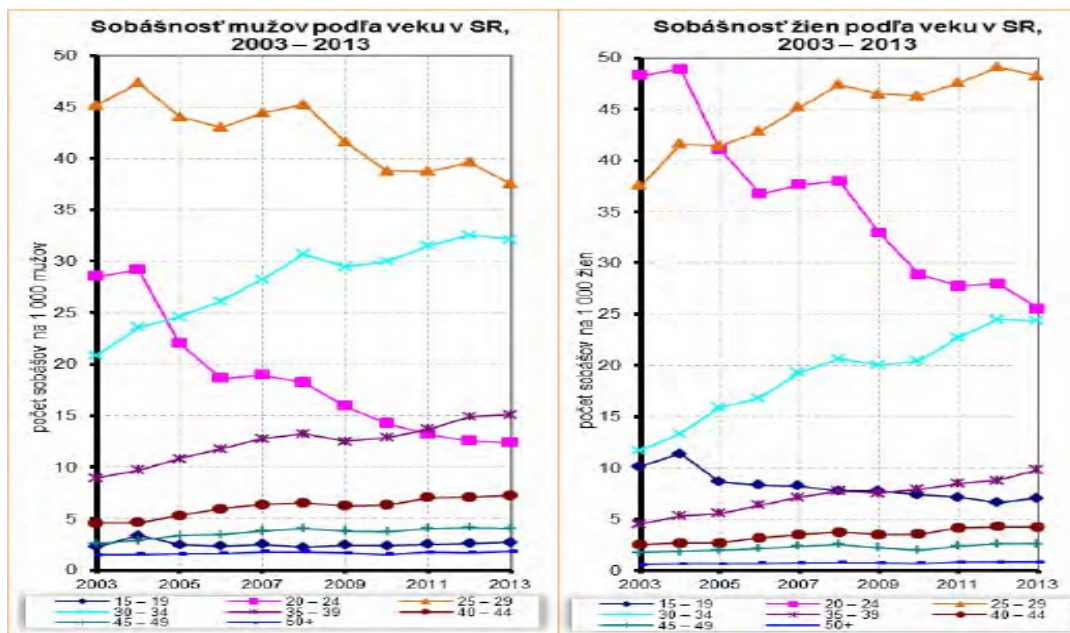

Zdroj: Vývoj obyvateľstva v Slovenskej republike a krajoch v roku 2013, 2014: 15

Súčasnú hodnotu úhrnej sobášnosti slobodných na Slovensku sú nižšie ako v štátoch západnej a severnej Európy a situácia je podobná i v ďalších postsocialistických krajinách, ktoré sa zaraďujú k populáciám s najnižšou intenzitou vstupu slobodných do manželstva. Dôležitý bude rozsah nastupujúcej rekuperácie, ale je ťažké odhadnúť, aký podiel nevydatých a nezosobášených ešte vstúpi do manželstva a naopak, koľko z nich zostane žiť trvalo bez partnera alebo v nezosobášenom spoložití. Zmeny sobášneho správania v krajinách západnej a severnej Európy totiž jasne naznačujú, že kompenzácia poklesu sobášnosti bude len obmedzená a vyšší podiel osôb bude žiť v nezosobášených spoložitíach (kohabitáciách) alebo bez partnera. Dáta zachytávajúce situáciu na Slovensku ukazujú síce nárast sobášnosti vo vyššom veku, čo ale nedokáže výraznejšie kompenzovať zníženie intenzity sobášnosti v mladších vekových skupinách (Džambazovič 2015).

Prejavom trendu odkladania manželstva je pokles počtu sobášov v nižších vekových skupinách (u mužov do 30 rokov, u žien do 25 rokov) a jeho rast vo vyšších vekových skupinách u oboch pohlaví. Najviac sobášov sa uzavrelo vo vekovej skupine 25–29 ročných snúbencov, ale najvýraznejší vzostup počtu sobášov zaznamenáva veková skupina 30–34 ročných mužov i žien.

Graf 6: Miery sobášnosti mužov a žien podľa veku a pohlavia v SR (roky 2003-2013)

Zdroj: Vývoj obyvateľstva v Slovenskej republike a krajoch v roku 2013, 2014: 16

Odklad (prvého) manželstva do vyššieho veku sa samozrejme odzrkadlil vo výraznom a lineárne sa zvyšujúcom náraste priemerného veku prvosobášiacych sa, ako i v náraste priemerného veku neviest a ženíchov za všetky uzatvorené sobáše. Dostupné údaje okrem toho poukazujú na postupné rozloženie sobášnosti do širšieho vekového intervalu, čo jednoznačne poukazuje na stále zjavnejšiu diverzitu životných dráh z pohľadu vstupov do manželského života. Stále jasnejšie sa formujú viaceré a rôznorodé stratégie vstupu do manželstva a heterogenizuje sa časovanie vstupov do prvého manželstva

Dominantné postavenie z hľadiska sobášnosti majú u oboch pohlaví sobáše prvého poradia. Podobne sú dominantné aj zväzky dvoch slobodných osôb, no čoraz dôležitejšiu úlohu zohráva aj intenzita, s akou do ďalšieho manželstva vstupujú ovdovené a najmä rozvedené osoby. Dostupné analýzy (napr. Šprocha 2012; Bleha, Vaňo, Bačík /eds./ 2014) však ukazujú, že opakované manželstvá sú uzatvárané čoraz menej.

Tabuľka 7: Priemerný vek mužov a žien pri prvom sobáši

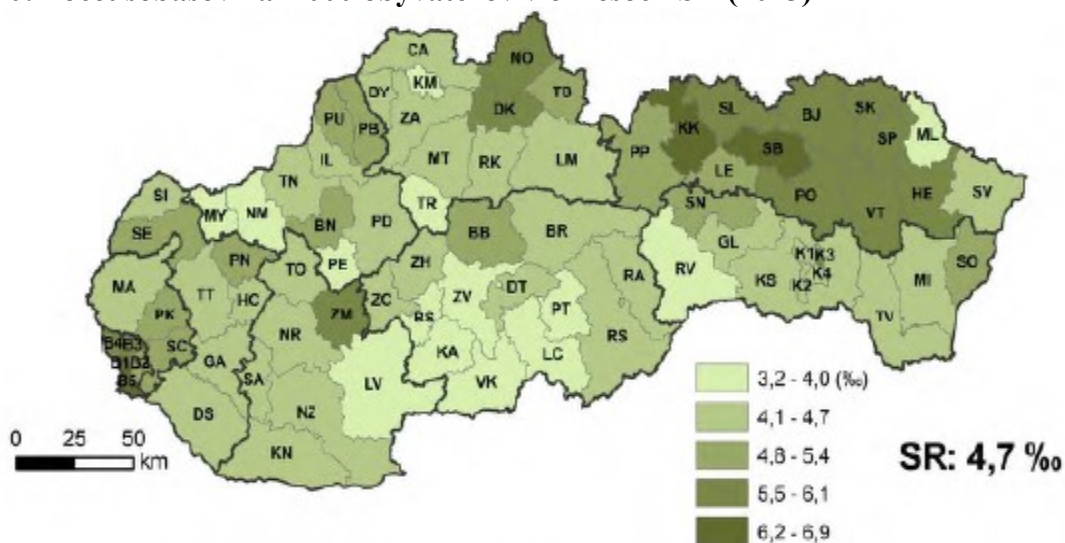
	1985	1990	1995	2000	2005	2010	2014
Muži	24,41	24,48	24,89	26,61	28,57	29,88	31,0
Ženy	22,37	22,24	22,54	23,99	25,84	27,32	28,4

Zdroj: ŠÚ SR

Dôsledky premeny sobášneho správania pozorujeme aj prostredníctvom štruktúry osôb podľa rodinného stavu zo sčítaní 1991, 2001 a 2011. Napríklad spomedzi mužov vo veku 30 rokov na začiatku 90. rokov bola slobodná už len približne pätina, v roku 2001 to bola tretina a podiel slobodných v tomto veku podľa údajov z posledného sčítania 2011 dosiahol už takmer 60 %. Podobný trend môžeme vidieť aj v populácii žien. V roku 1991 bola vo veku 25 rokov slobodná približne už len každá štvrtá žena. Na začiatku milénia sa ich váha zvýšila na takmer 45 % a posledný dostupný údaj z roku 2011 už hovorí o takmer 75 %.

Regionálne rozdiely v sobášnosti sú na Slovensku úzko prepojené s pôrodnosťou a plodnosťou. Najvyššie hodnoty sobášnosti dosahovali okresy Bratislavského kraja, kde došlo v posledných rokoch k oživeniu sobášnosti aj plodnosti (v 90. rokoch mu ešte patrilo prvenstvo v najnižšej miere sobášnosti), ďalej okresy v severnej a východnej časti Slovenska. Na druhej strane okresy Banskobystrického, Trenčianskeho, a Nitrianskeho kraja dosahujú nižšie hodnoty, pod celoslovenským priemerom.

Mapa 10: Počet sobášov na 1 000 obyvateľov v okresoch SR (2013)

Zdroj: Vývoj obyvateľstva v Slovenskej republike a krajoch v roku 2013, 2014: 88

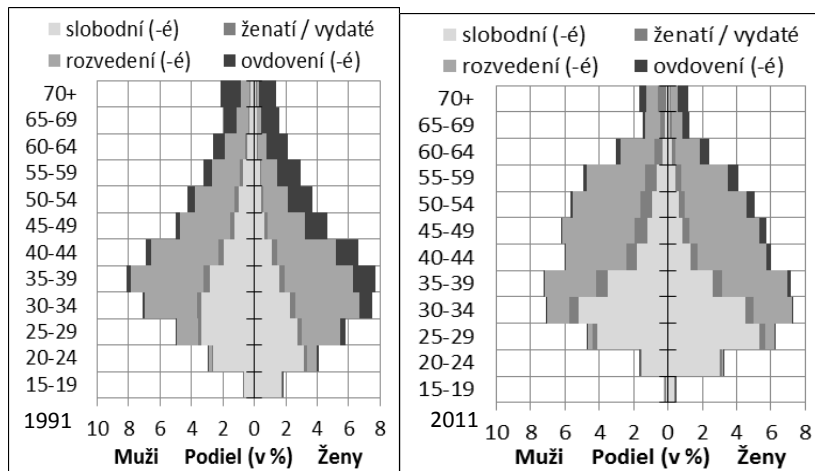
Priemerný vek ženíchov a neviest sa zvyšuje od východu na západ. Najvyššie hodnoty priemerného veku majú okresy Bratislavského kraja a najnižšie okresy severovýchodného Slovenska (Prešovský a Košický kraj s výnimkou mestských okresov Košíc). Opakovaná sobášnosť dosahuje najvyššiu úroveň v mestských okresoch Bratislavy, v jej zázemí a okresoch Košíc. Okresy na severe a východe Slovenska dosahujú skôr podpriemerné hodnoty.

Priestorové odlišnosti nachádzame aj v prípade, ak sledujeme urbánnu a rurálnu os. V mestách je nižší podiel slobodných ženíchov a neviest a vyšší priemerný sobášny vek a vek slobodných ženíchov a neviest. Zmeny v časovaní sobášnosti a zmeny v štruktúre sobášiacich sa podľa rodinného stavu sa výraznejšie prejavili v mestách ako vidieckych obciach na Slovensku v roku 2014.

Pokles intenzity sobášnosti, odkladanie manželstva do vyššieho veku a nárast podielu mimomanželských pôrodov poukazuje na premenu normatívnych vzorcov formovania a zakladania rodiny. Oslabovanie vzťahu medzi manželstvom a rodičovstvom je stále evidentnejšie a je spojované so šírením slobodného materstva a nezosobášených spolužití (kohabitácií).¹² V prípade kohabitácií ide o také súžitie dvoch vzájomne nezosobášených osôb, ktoré spoločne bývajú, hospodária a slobodne deklarujú vyššie uvedený vzťah. Patria sem teda aj spolužitia, v ktorých žijú ženatí muži a vydaté ženy s iným ako právoplatným manželským partnerom. Nezosobášené spolužitia boli v období socializmu najviac rozšírené u starších (rozvedených, ovdovených) partnerov (Pilinská a kol. 2005). Najčastejšie išlo o porozvodové (postmanželské) kohabitácie (Mládek, Širočková 2004). Bolo už spomenuté, že kohabitácia mladých partnerov bola skôr výnimkou, a ak k nej dochádzalo, bola to obyčajne iba krátka perióda pred sobášom a mala charakter snúbeneckého spolužitia. V súčasnosti si nezosobášené spolužitie volia stále častejšie aj mladí partneri ako podobu dlhodobiejšieho vzťahu, ktoré sa môže a nemusí končiť sobášom, pričom daná voľba spolužitia nevyklučuje narodenie dieťaťa. Nezosobášené spolužitie sa stáva častou formou prvého korezidenčného zväzku mladých a slobodných a uprednostňovaným typom spolužitia pred niekdajším štandardným priamym vstupom do manželstva. Údaje posledného sčítania z roku 2011 dokazujú, že druhú najviac zastúpenú kategóriu kohabitantov po rozvedených osobách tvoria práve slobodní jednotlivci v mladšom veku. Pri určitom zovšeobecnení môžeme povedať, že v reprodukčnom veku kohabitácie na Slovensku vytvárali predovšetkým slobodné osoby, kým ku koncu reprodukčného obdobia a po jeho skončení išlo v prevažnej miere o rozvedených mužov a ženy (Šprocha 2015).

¹² Presné čísla nemáme ani o jednom z nich. O náraste nezosobášeného spolužitia vo všeobecnosti môže svedčiť takmer štvornásobný nárast početnosti tzv. faktických manželstiev v medzicenzovom období 1991 až 2011. V roku 1991 deklarovalo spoločný život 21 tisíc párov a pri sčítaní v roku 2011 už vyše 89 tisíc párov, pričom skoro 40 % párov tvorili slobodní partneri a výrazné je zastúpenie partnerov vo veku 30 až 39 rokov. Za nárastom okrem rozširovania tejto podoby partnerského spolužitia musíme vidieť aj zmenu v metodike zisťovania tzv. faktických manželstiev.

Graf 7: Charakter osôb žijúcich v kohabitáciách podľa veku, pohlavia a rodinného stavu na Slovensku v rokoch 1991 a 2011

Zdroj: Šprocha, 2015

Šprocha (2015) prináša vo svojej hlbšej analýze kohabitantov zaujímavé zistenia o postupnom náraste zastúpenia kohabitácií s jedným a dvomi deťmi a naopak znížil sa podiel bezdetných a troj a viac detných kohabitácií. Vo všeobecnosti kým v roku 1991 žilo v takýchto domácnostiach 27 tisíc detí, v roku 2011 žilo v kohabitáciách takmer 115 tisíc detí. Takmer 78 tisíc z nich boli závislé detí. Predstavuje to takmer 7 % z celkového počtu závislých detí na Slovensku.

Motivácie k nezosobášenému spolužitiu partnerov vykazujú vysokú mieru variability. Môže ísť a) o spolužitie partnerov (ešte) nepomýšľajúcich na sobáš (dočasné spolužitie); b) o kohabitáciu ako predstupeň k manželstvu, označovanú ako „predmanželská kohabitácia“ alebo „manželstvo na skúšku“, pri ktorom je zámerom „testovanie“ vzájomnej vhodnosti pre manželské spolužitie; alebo c) o alternatívu manželstva, kedy je nezosobášené spolužitie náhradou manželstva a ide o páry, ktoré nemajú v úmysle ani v budúcnosti uzavrieť manželstvo. Analýzy osôb žijúcich v dlhodobých kohabitáciách, ktoré môžeme vnímať ako alternatívu k manželstvu, poukazujú na jej častejšiu rozšírenosť u osôb s nižším vzdelaním (Možný, Rabušic 1992; Rychtaříková 1994), hlásiacich sa k rómskemu etniku (Mládek, Širočková 2004; Šprocha 2015) a osôb bez náboženského vyznania.

1.6. Rozvodovosť

Slovensko dlhodobo patrilo ku krajinám s nízkou intenzitou rozvodovosti, a to aj napriek relatívne skorému uzákoneniu legislatívneho ukončenia manželstva. Jej vývoj je opakom vývoja sobášnosti: zatiaľ čo sobášnosť postupne klesala, rozvodovosť vzrastala. Postupná liberalizácia rozvodovosti od druhej polovice 20. storočia spolu so zmenami spoločenského pohľadu na rozvod a rozvedené osoby prispeli k postupnému pozvoľnému nárastu počtu rozvedených manželstiev a aj samotnej intenzity (Vaňo a kol. 2001). K dynamizácii narastajúceho trendu rozvodovosti a zmene viacerých charakteristík rozvodovosti však došlo až v posledných približne dvoch dekádach, pričom k „fázovému zrýchleniu“ nárastu rozvodov

dochádza až v novom miléniu. Nárast počtu rozvodov sa zastavuje až v tomto desaťročí a od roku 2010 klesá absolútny počet rozvedených manželstiev, ako aj relatívne miery rozvodovosti. V roku 2014 bolo zaznamenaných 10 514 rozvodov, hrubá miera rozvodovosti dosiahla hodnotu 1,9 a index rozvodovosti 39,3.

Tabuľka 8: Vybrané charakteristiky rozvodovosti v rokoch 1985-2014

	1985	1990	1995	2000	2005	2010	2014
Rozvody - absolútny počet	7 800	8 867	8 978	9 273	11 553	12 015	10 514
Rozvody na 1 000 obyvateľov (Hrubá miera rozvodovosti)	1,5	1,7	1,7	1,7	2,1	2,2	1,9
Rozvody na 100 uzavretých manželstiev (Index rozvodovosti)	20,0	21,9	32,7	35,8	44,2	47,3	39,3

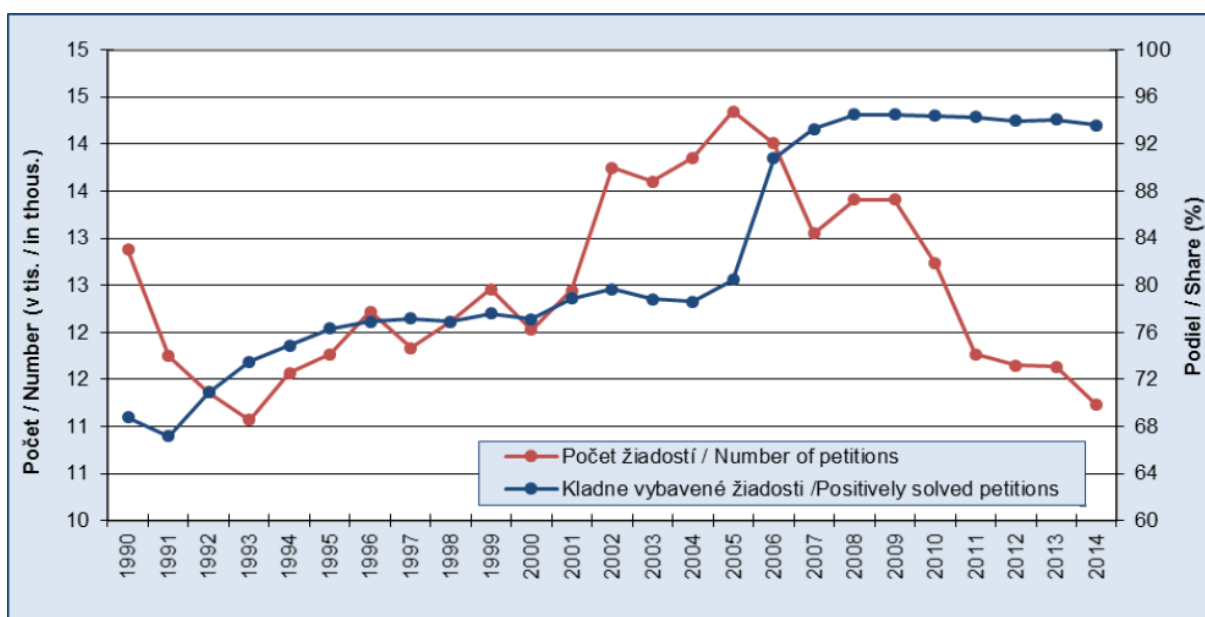
Zdroj: ŠÚ SR

Znamená to, že ak by sa zachovala intenzita rozvodovosti a rozloženie podľa dĺžky trvania manželstva určitú dobu, potom by sa z celkového počtu uzavretých manželstiev priemerne rozviedlo 39,3 %. V porovnaní s rokom 2013 klesla hodnota indexu rozvodovosti o 3,6 bodu. Je nutné dodať, že nárast indexu rozvodovosti je vyvolaný v prvom rade dôsledkom klesajúcej sobášnosti. Aj napriek pozitívnemu obratu vo vývoji rozvodovosti v posledných rokoch je evidentné, že rozvodovosť naďalej bude na Slovensku predstavovať jeden z najdôležitejších aspektov formujúcich a ovplyvňujúcich charakter a štruktúru domácností (Šprocha 2015; Džambazovič 2016). Rastúca intenzita rozvodovosti je jednou z príčin značnej pluralizácie rodinných foriem na Slovensku. Rozvod manželstva znamená premenu úplnej rodiny (s deťmi alebo bez detí) na dve domácnosti jednotlivcov a častejšie (ak sú prítomné deti) na domácnosť jednotlivca a neúplnú rodinnú domácnosť. Zlepšenie úmrtnostných pomerov v reprodukčnom veku a s tým spojená relatívne nízka úroveň rizika úmrtia v kombinácii s rastúcou intenzitou rozvodovosti najmä vo veku do 50 rokov vytvorili z rozvodovosti primárny faktor ovplyvňujúci osud rodinných domácností v tomto vekovom intervale (Šprocha, Vaňo, Bleha 2014). Taktiež z pohľadu formovania cenзовých domácností a ich samotnej štruktúry rozvodovosť priamo ovplyvňuje vznik nielen neúplných rodín ale i domácností jednotlivcov. Nepriamo rozvodovosť umožňuje aj formovanie úplných rodín (resp. nezobášaných partnerstiev, faktických manželstiev), kde pár je tvorený aspoň jednou osobou, ktorá má skúsenosť so životom v manželstve, ktoré skončilo rozvodom. Ako už ukázali vyššie, práve postmanželské kohabitácie rozvedených osôb predstavujú dlhodobu na Slovensku jednu z najdôležitejších skupín tohto typu domácností.

Novodobým trendom hodným povšimnutia je stúpajúci podiel návrhov na rozvod, ktoré sa skončia rozvodom. Do deväťdesiatych rokov minulého storočia sa ich podiel držal pod 70 %. Uplynutím dvoch desaťročí sa skoro až 95 % podaných návrhov končí rozvodom. Pričom ale

do roku 2005 tento podiel vzrástol „len“ na 80,5 %. Za ostatných päť rokov sa zvýšil podiel návrhov končiacich rozvodom o 15 percentuálnych bodov. Iba v minimálnej miere dochádza k uzmierneniu partnerov (vzatiu návrhu na rozvod späť), ako i zamietnutiu návrhov na rozvod súdom. Na trend zvyšujúcej sa dostupnosti rozvodov poukazuje aj skracujúca sa dĺžka rozvodového konania a znižujúci sa priemerný počet pojednávaní.

Graf 8: Žiadosti o rozvod v SR

Zdroj: Populačný vývoj v Slovenskej republike, 2015: 70

Spomedzi ďalších charakteristík rozvodovosti na Slovensku treba spomenúť, že z celkového počtu ukončených konaní dlhodobo podávajú väčšinu návrhov ženy. V súčasnosti je to skoro 70 % návrhov na rozvod. Vyššia rozvodová aktivita žien má dlhodobý charakter a tento pomer je relatívne stály. Dôležitou sledovanou charakteristikou pri analýze rozvodovosti sú informácie zachytávajúce dĺžku trvania manželstva a priemerný vek rozvádzajúcich sa partnerov. Priemerný vek muža pri rozvode je už niekoľko rokov nad 40 rokov (42,5 rokov v roku 2014) a priemerný vek ženy pri rozvode vzrástol na 39,7 rokov. Nárast zaznamenáva aj priemerná dĺžka trvania rozvedeného manželstva, ktorá v súčasnosti zaznamenáva hodnotu 15,1 rokov (v roku 2014). Dlhodobo je aj v tomto prípade možné sledovať trend mierneho predlžovania priemernej dĺžky rozvedených manželstiev. Nárast priemerného veku pri rozvode a priemernej dĺžky trvania rozvedeného manželstva súvisí so vzrastajúcim priemerným vekom snúbencov (poklesom intenzity sobášnosti v mladšom veku), celkovým poklesom sobášnosti a taktiež s nárastom počtu rozvodov po dlhšej dobe trvania manželstva.

Z hľadiska rizika chudoby a sociálneho vylúčenia je dôležité sledovať štruktúru rozvodov podľa prítomnosti maloletého dieťaťa v manželstve. Rozvod môže mať v takomto prípade negatívne dôsledky, ktoré súvisia s porozvodovým fungovaním rodiny, zabezpečením výchovy a starostlivosti o maloleté dieťa, dostatkom finančných prostriedkov. Po rozvode často dochádza k zníženiu sociálno-ekonomického statusu rodiny, zníženiu a narušeniu

dovtedy existujúcich podporných sietí atď. (Singly 1999). Faktom je, že jednorodičovské rodiny patria na Slovensku spolu s mnohodesnými rodinami medzi kategórie najviac ohrozené chudobou a sociálnym vylúčením. V prípade sledovania štruktúry jednorodičovských (neúplných) rodín vidíme výrazné rodové rozdiely. Na Slovensku deti po rozvoze zostávajú prevažne v trvalej opatere matiek, čo sa postupne prejavilo aj v štruktúre jednorodičovských rodín so závislými deťmi. Podľa posledného sčítania z roku 2011 je v 83,1 % neúplných rodinných domácnostiach na čele žena.

Nárast intenzity rozvodovosti sa dotýka všetkých manželstiev, bez ohľadu na to, či partneri majú maloleté deti alebo nie. Ako ukazoval predchádzajúci graf, zastúpenie rozvedených manželstiev s maloletými deťmi síce postupne klesá, ale v celkovej štruktúre rozvedených manželstiev tvoria ešte vždy dve tretiny. V rámci rozvedených manželstiev s maloletými deťmi prevládajú manželstvá s jedným dieťaťom. Hlavné faktory poklesu počtu rozvádzajúcich sa rodín s maloletými deťmi spočívajú predovšetkým v poklese intenzity plodnosti a zmene jej časovania. Ako poznamenáva Šprocha (2010), dochádza k tomu, že v rodinách je menej detí a tie sa rodia častejšie s určitým časovým odstupom od sobáša, čo vytvára situáciu, kedy sú bezdetné manželstvá dlhšie vystavené riziku rozvodu. Vo všeobecnosti platí, že manželstvá bez detí sa rozvádzajú skôr, s prvým maximom svojej intenzity po dvoch až troch rokoch od sobáša, pričom druhé maximum je približne medzi dvadsiatimi až tridsiatimi rokmi od sobáša, kedy už maloleté deti dospeli alebo ide o dlhodobé bezdetné manželstvá. V prípade, že sú v rodine maloleté deti, tieto manželstvá majú najvyššie riziko rozpadu po šiestich rokoch od sobáša, pričom vysoké hodnoty mier rozvodovosti sa udržiavajú až do intervalu šesťnástich rokov od uzavretia manželstva (tamže: 16). Tieto trendy vývoja potvrdzuje aj priemerný počet maloletých detí, kedy na jeden rozvod pripadá menej ako jedno maloleté dieťa. Pokles zastúpenia rozvodov s maloletými deťmi a pokles priemerného počtu maloletých detí pri rozvoze môžeme interpretovať ako pozitívny. Ak si však pozrieme počet detí, ktorých sa rozvod dotýka, tak zistíme, že rozvod ovplyvňuje zväčšujúci sa počet detí. Napríklad kým v rokoch 1992 – 1996 bolo rozvodom zasiahnutých niečo viac ako 43 tisíc maloletých detí, tak v rokoch 2009 – 2013 sa rozvod týkal 58 tisíc maloletých detí.

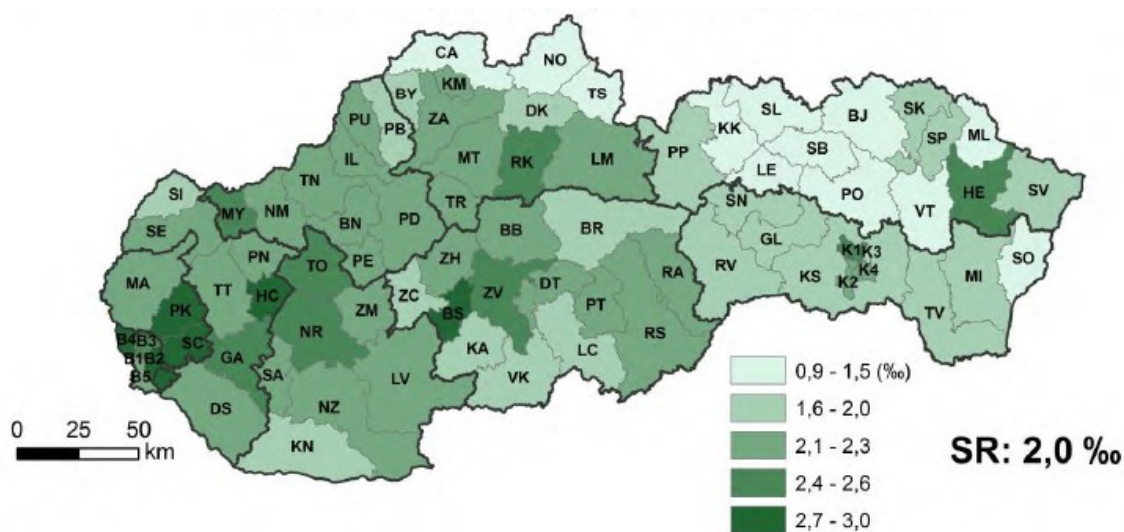
Dostupné kvantitatívne údaje upozorňujú aj na sociálno-demografické faktory ovplyvňujúce stabilitu, resp. nestabilitu manželstva. My chceme zdôrazniť dva faktory - počet detí a dosiahnuté vzdelanie manželských partnerov. Viacdetné manželstvá (s tromi a viac závislými deťmi) sa vyznačujú najväčšou stabilitou a tak u mužov ako aj u žien najvyššiu intenzitu rozvodovosti mali osoby so základným vzdelaním. Naopak, najnižší priemerný počet rozvodov na jedného muža, resp. ženu, pripadal na osoby s vysokoškolským vzdelaním (Šprocha 2010).

Dopady rozvodovosti môžeme identifikovať prostredníctvom zmeny štruktúry obyvateľov SR z hľadiska rodinného stavu. Predovšetkým v poslednom intercenzálnom období váha rozvedených mužov i žien významne vzrástla. Počet rozvedených osôb v populácii vzrástol v roku 2011 na takmer 413 000 osôb, pričom medzi nimi prevládajú ženy (na 1 ženu pripadá 0,8 muža). Výsledky sčítania 2001 ešte ukazovali, že ani v jednej vekovej skupine podiel rozvedených mužov nedosahoval hranicu 10 %. V sčítaní z roku 2011 ich váha vo veku 35 – 63 rokov a vo veku 40 – 51 rokov predstavovala viac ako 15 % z danej vekovej skupiny.

Vysoká váha rozvedených mužov a žien v niektorých vekových kohortách významne ovplyvňuje aj charakter cenzových domácností. Podiel takých domácností, kde na ich čele stála rozvedená osoba, sa medzi cenzami 1991 a 2011 viac ako zdvojnásobil (zo 6,7 % na 14,4 %). Najviac sa to dotklo vekovej skupiny 40 – 59 ročných, pričom vo veku 40 – 50 rokov tento typ domácností tvorí už viac ako pätinu zo všetkých cenzových domácností v danom veku (Šprocha 2015).

Rovnako ako pri všetkých doteraz opisovaných demografických procesoch na Slovensku, aj pri rozvodovosti je dôležité zvýrazniť vysokú mieru jej regionálnej diferenciácie. Z hľadiska regionálneho porovnania majú najnižšiu intenzitu rozvodovosti okresy severného, severovýchodného a východného Slovenska a okresy západného, južného a stredného Slovenska dosahujú vysoké hodnoty rozvodovosti. Predpokladom je, že ide predovšetkým o dôsledok rozdielnej úrovne religiozity a väčšiu zotrvačnosť tradičných vzoroch demografického a rodinného správania. Najvyššie hodnoty rozvodovosti boli v roku 2013 zaznamenané v okresoch Hlohovec, Senec, Banská Štiavnica, Pezinok a Bratislava IV (nad 2,8 ‰). Najnižší počet rozvodov na 1 000 obyvateľov stredného stavu pripadal na okresy Stará Ľubovňa, Sabinov, Levoča, Čadca, Tvrdošín a Námestovo (pod 1,2 ‰).

Mapa 11: Počet rozvodov na 1 000 obyvateľov v okresoch SR v roku 2013

Zdroj: Vývoj obyvateľstva v Slovenskej republike a krajoch v roku 2013, 2014: 90

Rozdiely nachádzame aj pri porovnaní urbánnych a rurálnych sídiel, kde väčšiu intenzitu rozvodovosti nachádzame v mestách než na vidieku, a to vo všetkých okresoch SR. Zaujímavým zistením je aj skutočnosť, že okresy, v ktorých sa nachádzajú veľké mestá, vykazujú vyššie miery rozvodovosti (mestské okresy Bratislavy a Košíc, širšie zázemie Bratislavy). Vplyv mestského prostredia na vyššiu rozvodovosť dokazuje aj zistenie, že vo všetkých okresoch SR bola jej miera vyššia v mestách ako na vidieku.

1.7. Štruktúra domácností

Vývoj popisovaných demografických procesov a rodinného správania sa výrazne prejavuje v zmenách v štruktúre domácností na Slovensku. Z hľadiska zloženia cenзовých domácností síce dlhodobo na Slovensku prevládajú rodinné domácnosti a spomedzi nich dominujú úplné (dvojrodičovské) rodinné domácnosti, ale porovnanie vývoja taktiež poukazuje na:

a) postupný, ale permanentne sa znižujúci podiel rodinných domácností na celkovej štruktúre domácností (od roku 1961, keď tvorili 89,5 % domácností, sa ich zastúpenie v roku 2011 znížilo o 21 percentuálnych bodov na 68,5 %),

b) znižujúci sa podiel úplných rodinných domácností (v ich prípade je za rovnaké sledované obdobie pokles ešte výraznejší - o 28,7 percentuálnych bodov).

Spoločne s domácnosťami jednotlivcov sú práve dvojrodičovské domácnosti jedinými kategóriami v základnej štruktúre domácností, ktoré zaznamenali úbytok svojho percentuálneho zastúpenia aj úbytok početnosti v poslednom intercenzálnom období (2001 – 2011). Pri hľadaní príčin výrazného poklesu dvojrodičovských rodín nesmieme zabúdať predovšetkým na dlhodobý trend poklesu prvosobášnosti, ako i opakovanej sobášnosti, nárast rozvodovosti a celkový pokles pôrodnosti.

Tabuľka 9: Základná štruktúra cenзовých domácností v Slovenskej republike (v %) a priemerný počet ich členov, 1961 – 2011

	1961	1970	1980	1991	2001	2011
Úplná (dvojrodičovská) rodinná domácnosť	81,1	78,4	70,7	67,3	56,4	52,4
Neúplná (jednorodičovská) rodinná domácnosť	8,4	8,6	8,1	10,5	11,9	16,1
Domácnosť jednotlivcov	9,3	12,0	19,8	21,8	30,0	29,5
Viacčlenné nerodinné domácnosti	1,2	1,0	1,4	0,4	1,7	2,1
Priemerný počet členov	,53	3,37	3,01	2,87	2,66	2,59

Zdroj: ŠÚ SR, Sčítanie ľudu, domov a bytov 1961, 1970, 1980, 1991 a Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001, 2011

V prípade rodinných domácností nastáva, naopak, postupný nárast podielu a počtu neúplných (jednorodičovských) rodinných domácností, ktorý sa výrazne zintenzívnil až v poslednom intercenzálnom období. Počet neúplných rodín sa zvýšil zo 189,9 tisíc v roku 1991 na 331,5 tisíc v roku 2011, čo predstavuje nárast ich podielu na celku domácností z 10,5 % na 16,1 %. Najčastejšie tvorí neúplnú rodinu žena a dieťa/deti a najviac sú zastúpené domácnosti s jedným dieťaťom. Na zaujímavé zmeny nás upozorňujú aj údaje o rodinnom stave rodiča na čele neúplnej domácnosti. V sledovanom intercenzálnom období sa znižuje podiel neúplných domácností na čele s ovdovenou ženou a, naopak, narastá počet i podiel neúplných domácností na čele s rozvedenou a so slobodnou ženou. Jednorodičovstvo je v súčasnosti

čoraz viac voľbou ženy žiť sama a vychovávať dieťa ako slobodná matka. Menej je spojené s úmrtím partnera. Diferencie v štruktúre domácností s jedným rodičom nachádzame aj vo vzťahu k veku dieťaťa/detí. Ovdovených rodičov je viac v rodinách bez prítomnosti závislého dieťaťa. Naopak, ak domácnosť tvorí rodič a závislé dieťa, ide najčastejšie o rozvedenú osobu (viac ako 37 %) a slobodného rodiča (25 %). Zaujímavé je, že druhý najčastejšie zastúpený typ v takejto rodine s jedným rodičom tvorí vydatá žena a dieťa/deti (takmer 28 %). Vysvetlením by mohlo byť jednak zvýšenie počtu nefunkčných manželstiev, prípadne manželstiev v predrozvodovej fáze, a časť predstavujú prípady, keď manželia majú odlišné trvalé bydlisko v dôsledku vlastníctva viacerých nehnuteľností (Šprocha, Vaňo, Bleha 2014) alebo, naopak, oddelené bývanie partnerov v dôsledku nemožnosti rezidenčne sa osamostatniť. Ako vidíme, dôvodov vzniku rodín s jedným rodičom je niekoľko: ovdovenie, rozvod alebo slobodné materstvo. Opísaná rôznorodosť je ďalším z dôkazov evidentnej diferenciácie rodinných typov a zvyšujúcej sa pluralizácie rodinných foriem.

Tabuľka 10: Percentuálne zastúpenie rodinných domácností podľa typu, 1961 – 2011

	1961	1970	1980	1991	2001	2011
Úplná rodinná domácnosť	81,1	78,4	70,7	67,3	56,4	52,4
<i>bez závislých detí</i>	33,5	34,3	32,3	25,8	25,3	28,0
<i>so závislými deťmi</i>	47,6	44,2	38,3	41,6	31,1	24,4
Neúplná rodinná domácnosť	8,4	8,6	8,1	10,5	11,9	16,1
<i>bez závislých detí</i>	*	*	4,6	5,0	5,2	7,9
<i>so závislými deťmi</i>	*	*	3,6	5,4	6,7	8,1

Poznámka: *Údaj nie je k dispozícii.

Zdroj: Štatistický úrad SR, Sčítanie ľudu, domov a bytov 1961, 1970, 1980, 1991 a Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001, 2011

Výrazné zmeny zachytíme aj pri sledovaní jednotlivých typov rodinných domácností z hľadiska dieťaťa/detí. Hneď prvou evidentnou charakteristikou je vyrovnávanie rozdielu medzi počtom rodinných domácností s deťmi a bez detí. Dlhodobou charakteristickou prevahou rodín s deťmi na Slovensku sa postupne stráca. Sčítanie v roku 2011 bolo prvým, ktoré potvrdilo, že rodinné domácnosti bez (závislých) detí začali tvoriť väčšinu rodinných domácností. Trend poklesu rodinných domácností ide ruka v ruku s poklesom viacdetných domácností a s celkovým poklesom počtu detí v rodinách. Výsledky sčítaní umožňujú zistiť aj súvislosť medzi znižujúcim sa počtom detí v rodine a rastúcou ekonomickou aktivitou žien. Napríklad, kým v roku 1970 bolo z celkového počtu úplných rodín 54,3 % s ekonomicky aktívnou ženou, od 90. rokov je to už vyše 70 %. Ide o údaj poukazujúci na dôležitú úlohu verejných politík v poskytnutí podmienok pri zladzovaní a harmonizácii rodičovskej a pracovnej roly (Džambazovič 2016).

Znižovanie sobášnosti, plodnosti a nárast rozvodovosti sa odrazil aj v poklese absolútneho počtu i relatívneho podielu úplných rodinných domácností s deťmi. Z hľadiska počtu detí jediný nárast zaznamenávame v počte úplných rodinných domácností s jedným dieťaťom.

Opačný trend vo vývoji zaznamenali (úplné a neúplné) rodinné domácnosti bez detí. Ich počet v poslednom období neustále rastie a napríklad v roku 2011 tvorili 35,9 % všetkých cenzových domácností. Príčiny môžeme hľadať v postupne sa znižujúcej úrovni úmrtnosti či v zmene reprodukčného správania obyvateľstva. Majoritným modelom časovania rodičovstva sa stáva jeho odklad do vyššieho veku, čo taktiež súvisí s narastajúcou bezdetnosťou, resp. s predlžovaním obdobia bezdetnosti medzi mladými ľuďmi. Medzi rodinné domácnosti bez detí patria aj rodiny s nezávislým deťmi, ktoré svoje osamostatnenie odkladajú na neskoršie obdobie a dlhodobo zostávajú žiť s rodičmi.

Výsledky nami sledovaných sčítaní upozorňujú na výrazný nárast podielu a počtu domácností jednotlivcov. V žiadnom inom type cenzových domácností nezaznamenávame taký intenzívny nárast ako práve v tomto nerodinnom type domácností. V sledovanom období išlo o viac ako trojnásobné zvýšenie podielu a o vyše päťnásobné zvýšenie počtu domácností jednotlivcov na celkovom počte domácností. V roku 2011 ich počet dosiahol 607,8 tisíc domácností. Aj sledovanie štruktúry domácností jednotlivcov dokazuje narastajúcu rôznorodosť životnej dráhy. Domácnosti jednotlivcov vznikajú z rôznych príčin, najmä ovdovením (ak nie je v rodine dieťa), rozvodom, osamostatnením sa dieťaťa a založením si vlastnej domácnosti či odchodom detí z jednorodičovských rodín. Príčiny ovplyvňujú vnútornú štruktúru domácností jednotlivcov, ktorú posudzujeme z hľadiska pohlavia, vekovej kategórie či rodinného stavu. Ovdovení sú častejšie zastúpení medzi domácnosťami jednotlivcov vo vyššom veku, rozvedení v strednom produktívnom veku a slobodní v mladších vekových kategóriách (Šprocha, Vaňo, Bleha 2014). Zastúpenie jednotlivcov podľa rodinného stavu sa mení aj v čase. Kým v roku 1961 tvorili ešte väčšinu domácností jednotlivcov ovdovení muži a ženy, od roku 1970 sú to už slobodní muži a medzi ženami najpočetnejšou skupinou zostávajú vdovy. Z hľadiska vekového zloženia v celom sledovanom období tvorili najvyšší podiel domácností jednotlivcov mladšie vekové kategórie 20- až 34-ročných slobodných mužov i žien a ovdovení muži i ženy nad 70 rokov. Vysoký podiel slobodných mužov a žien v nižších vekových kategóriách svedčia o odkladaní prvého sobáša či iných foriem rezidenčného spoluzitia s partnerom/partnerkou do vyššieho veku a o celkovom znižovaní intenzity sobášnosti, ako aj o uprednostňovaní spôsobu života bez stáleho partnera alebo bez partnera vôbec. Ide o jeden z možných dôkazov nárastu fenoménu tzv. singles (slobodných) aj v našej spoločnosti.¹³

Zmeny v demografickom a rodinnom správaní prispeli k zmenám vo formovaní domácností jednotlivcov. Poklesol podiel ovdovených a, naopak, zvýšil sa podiel rozvedených a slobodných osôb tvoriacich domácnosti jednotlivcov. Aj v tomto prípade dôsledky demografického a populačného vývoja odrážajú samotnú štruktúru domácností. Prognózy nepredpokladajú výraznejšie zmeny v pôrodnosti, sobášnosti či rozvodovosti, ale upozorňujú na stále výraznejšie starnutie populácie, ktoré sa prejavuje absolútnym aj relatívnym nárastom vyšších vekových skupín obyvateľstva. V konečnom dôsledku to znamená aj zvyšujúci sa počet a podiel osamelo žijúcich starších jednotlivcov na celkovej populácii. V tejto súvislosti je nevyhnuté upozorniť na výrazné rodové rozdiely. Ako sme už uviedli, ženy sa na Slovensku dožívajú vyššieho veku ako muži. V prípade domácností starších jednotlivcov to

¹³ Samozrejme, môže ísť aj o mladých ľudí žijúcich v nezosobášenom spoluzití, ktorých sčítanie neodhalilo, resp. o ľudí s partnerom/partnerkou, ktorí nežijú v spoločnej domácnosti.

znamená, že ich tvoria najmä ženy (predovšetkým vdovy) žijúce osamote. Dovoľuje nám to hovoriť o tzv. feminizácii staroby.¹⁴ Z hľadiska rodových charakteristík skoro vo všetkých sčítaniach dvojnásobne prevládali v domácnostiach jednotlivcov domácnosti žien nad domácnosťami jednotlivcov mužov.

Nakoľko by sa Slovensko malo stať jednou z „najstarších“ krajín v rámci EÚ, môžeme očakávať zachovanie trendu výrazného zastúpenia podielu domácností jednotlivcov v štruktúre domácností aj na Slovensku. Podľa aktuálnej prognózy vývoja rodín a domácností vo väčšine okresov Slovenska budú do roku 2030 prevládajúcim typom cenзовých domácností práve jednočlenné domácnosti (Šprocha, Vaňo, Bleha 2014). Fenomén zvyšovania podielu domácností jednotlivcov sa netýka iba Slovenska. Je to jeden z indikátorov všeobecne rozšíreného trendu nárastu nerodinného sektora (non-family sector) v mnohých krajinách Európy (Kaufmann, Schulze 2002).

Trendy, o ktorých sme sa v tomto článku už zmienili, sa prejavujú aj v nepretržitom poklese počtu členov domácností. Zmenšujú sa všetky typy domácností a za sledované polstoročie sa znížila priemerná veľkosť cenзовých domácností o skoro jednu osobu (z 3,53 na 2,59 osoby). Neustály nárast počtu domácností s menším počtom členov hovorí o určitej atomizácii súžitia (Šprocha, Vaňo, Bleha 2014).

Analýza hospodáriacich domácností prináša ďalšie dôležité informácie vypovedajúce o prebiehajúcich zmenách v štruktúre domácností a formách rodiny na Slovensku. Sústredíme sa primárne na sledovanie vývoja podielu samostatne a spoločne hospodáriacich domácností na celku domácností.¹⁵ Zvyšujúci sa podiel samostatných domácností oproti spoločne hospodáriacim domácnostiam bol prejavom pokračujúcej nuklearizácie a zmenšovania domácností na Slovensku (Filadelfiová 2010). Nuklearizácia znamená postupný rozpad viacgeneračných rodín ako dôsledok osamostatňovania sa detí od rodičov a odzrkadľuje sa v úbytku viacgeneračného spolužitia a viacrodinných (rozšírených) domácností. V roku 1970 tvorili spoločne hospodáriace domácnosti 5,8 % zo všetkých hospodáriacich domácností, ale v roku 1991 sa ich podiel znížil na 2,9 %. Následný nepriaznivý vývoj životných podmienok a sociálno-ekonomickej situácie niektorých kategórií obyvateľstva sťažil materiálne podmienky na zakladanie rodiny či osamostatnenie sa detí od rodičov a túto tendenciu zoslabil. Mladí ľudia a mladé rodiny sa ekonomicky a sociálne osamostatňujú len postupne a pomerne dlhé obdobie. Na tento fakt poukazujú aj výsledky sociologických výskumov, ktoré zaznamenávajú ekonomickú a bytovú závislosť mladých manželstiev od rodičov, najmä v prvých rokoch po sobáši či po založení rodiny, a dlhodobú pomoc ešte aj po rezidenčnom osamostatnení (Džambazovič 2003). Podobne aj mnohé rozvedené osoby a ich rodiny majú problém udržať alebo získať rezidenčnú samostatnosť. Pod vplyvom zhoršenia ekonomickej situácie sú viaceré rodiny vedené k spoločnému hospodáreniu. Nedostatok finančných zdrojov na zabezpečenie samostatného bývania, resp.

¹⁴ S feminizáciou staroby veľmi silne asociuje aj feminizácia chudoby. V staršej vekovej kategórii obyvateľstva, v ktorej sú viac zastúpené ženy, to znamená ich vyššiu mieru rizika chudoby, najmä v prípade osamelo žijúcich starších jednotlivcov. Z hľadiska feminizácie chudoby je nevyhnutné poukázať i na vyššie riziko pretrvávajúcej chudoby v rodinách s jedným rodičom s dieťaťom (deťmi), v ktorých je najčastejšie živiteľkou matka.

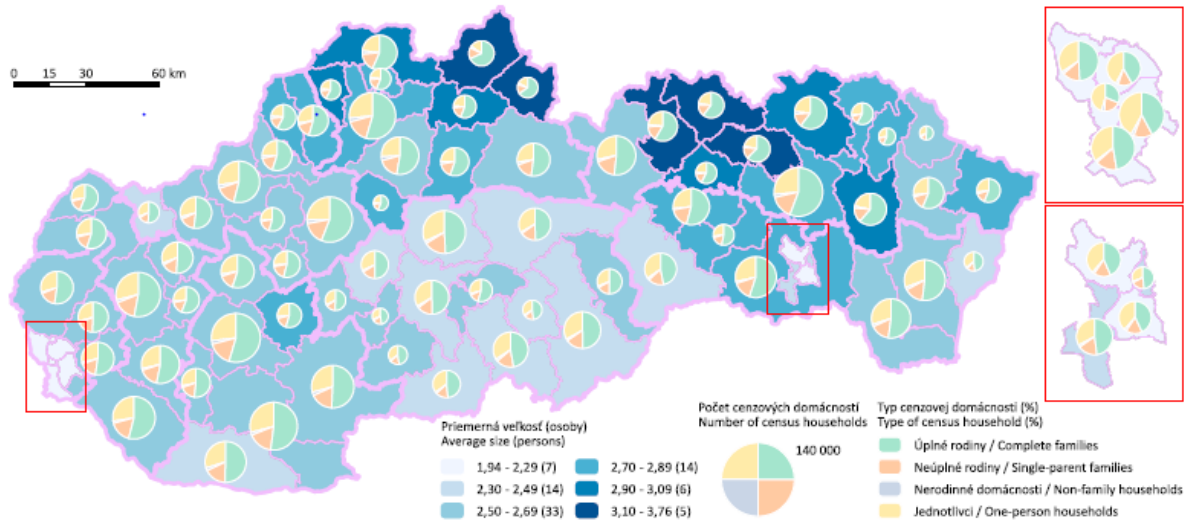
¹⁵ Údaje zo sčítaní hovoria o hospodáriacich domácnostiach tvorených jednou alebo viacerými cenзовými domácnosťami. Spoločne hospodáriace domácnosti budeme vymedzovať ako hospodáriace domácnosti pozostávajúce z dvoch alebo viacerých cenзовých domácností.

nedostatok cenovo prístupného bývania, napríklad v podobe sociálnych či nájomných bytov, takúto stratégiu iba umocňuje. Podobne aj neistota na trhu práce, vysoká nezamestnanosť mladých ľudí, ale na druhej strane aj narastajúca dostupnosť štúdiá na vysokých školách a univerzitách predlžujú čas rezidenčného osamostatnenia sa. To sa následne odzrkadľuje práve v náraste podielu spoločne hospodáriacich domácností skladajúcich sa z dvoch alebo viacerých cenových domácností. Už v roku 2001 sa ich podiel zvýšil na 7,8 % z celkového počtu hospodáriacich domácností. Išlo o výrazný nárast. V absolútnych číslach to znamenalo nárast počtu spoločne hospodáriacich domácností tvorených aspoň dvomi cenovými domácnosťami zo 48-tisíc v roku 1991 na skoro 127-tisíc a nárast spoločne hospodáriacich domácností tvorených tromi a viacerými cenovými domácnosťami z necelých 3-tisíc na vyše 20-tisíc. Nárast sa nezastavil ani v prvom desaťročí nového milénia a, naopak, podľa výsledkov ostatného sčítania v roku 2011 bolo už 9,8 % spoločne hospodáriacich domácností. Viac boli zastúpené vo vidieckych obciach ako mestách. Výrazné sú aj regionálne diferencie. Vyšší počet spoločne hospodáriacich domácností a s najvyšším priemerným počtom členov nachádzame v Prešovskom a Košickom kraji. Za ich nárastom môžeme hľadať pokračujúci trend spájania a spoločného hospodárenia domácností na Slovensku. Nastáva napríklad pod vplyvom nepriaznivých ekonomických podmienok a je dôsledkom racionalizácie a zefektívnenia hospodárenia. Nemusí však ísť iba o ekonomickú nutnosť, ale aj o prejav medzigeneračnej rodinnej solidarity zo strany staršej, ako i mladšej generácie. Dôsledkom celkového starnutia populácie je zvyšujúci sa počet starších ľudí odkázaných na starostlivosť. Na Slovensku sa poskytovanie starostlivosti starším stále vykonáva primárne v rodinách, vníma sa ako úloha rodín, a je teda prevažne familizované (ako opak defamilizácie, teda presunu starostlivosti o starších medzi verejné či trhové služby). Podľa výsledkov sčítania v roku 2011 malo Slovensko vyše 27 % hospodáriacich domácností, ktorých členom bol aj jeden dôchodca, a viac ako 13 % hospodáriacich domácností, v ktorých mali status dôchodcu dvaja členovia. Zároveň sa spolu s trendom zmenšovania rodín znižuje rodinný potenciál na túto starostlivosť (Filadelfiová 2010). Na jednej strane teda nastáva vertikálne rozširovanie rodín v domácnostiach a na druhej strane ich horizontálne zužovanie. Ide o tendenciu vertikalizácie rodinnej štruktúry, čo znamená, že jednotlivci žijú v domácnostiach, kde žije čoraz viac generácií, ale čoraz menej členov jednej generácie. Najviac sú medzi spoločne hospodáriacimi domácnosťami zastúpené práve domácnosti rodičov s ich dospelými deťmi/dospelým dieťaťom alebo s rodinami ich detí. Početne i podielom pritom vzrástli hospodáriace domácnosti zložené nielen z dvoch, ale i z troch a viacerých cenových domácností. Pri spoločne hospodáriacich domácnostiach s dvoma cenovými domácnosťami predstavovalo zvýšenie skoro 24 % (na 157-tisíc), pri hospodáriacich domácnostiach s tromi a viacerými cenovými domácnosťami 16 % (na 24-tisíc) (Juhaščíková a kol. 2014).

Ak sa ešte vrátíme k regionálnej diferenciacii domácností na Slovensku, musíme upozorniť na evidentné podobnosti a paralely medzi reprodukčným a rodinným správaním obyvateľstva v jednotlivých regiónoch Slovenska a medzi populačným vývojom a vývojom rodín a domácností. Aj z tohto dôvodu neprekvapuje, že domácnosti s najväčším počtom členov nachádzame na severe stredného a v západnej časti východného Slovenska. V týchto

regiónoch je najväčšie zastúpenie úplných rodín, slabé zastúpenie neúplných rodín a najmenšie zastúpenie domácností jednotlivcov.

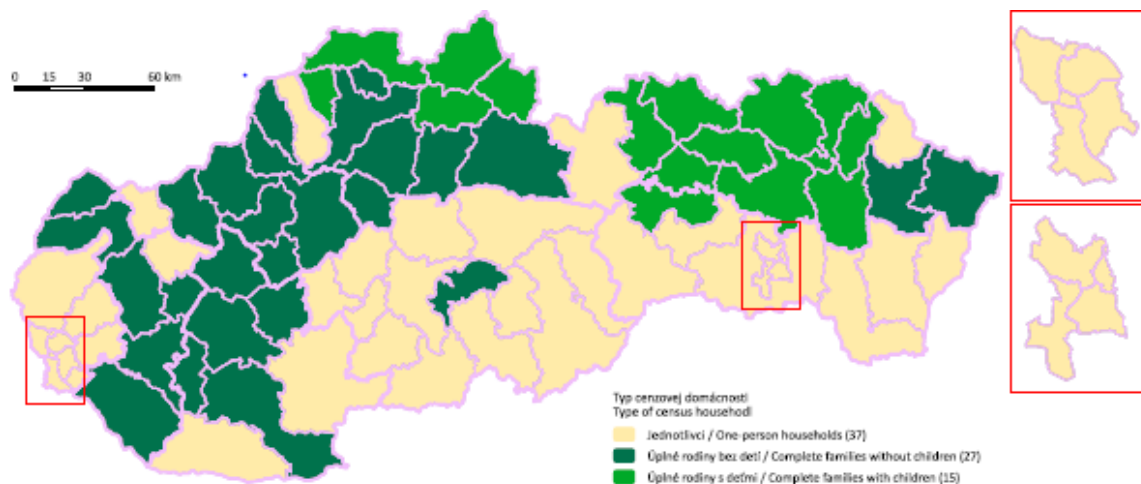
Mapa 12: Cenzové domácnosti podľa druhu a veľkosti v okresoch SR, 2011

Zdroj: Demografický atlas Slovenskej republiky, 2014: 139

Najmenšie domácnosti sa nachádzajú vo väčšine okresov na juhu stredného Slovenska, vo viacerých okresoch na krajnom východe v blízkosti ukrajinských hraníc a v Bratislave a Košiciach. V týchto okresoch je situácia opačná a úplné rodiny s deťmi sú zastúpené najmenej a domácnosti jednotlivcov najviac (Bleha, Vaňo, Bačík /eds/ 2014).

Mapa 13: Najpočetnejší typ cenzových domácností v okresoch SR, 2011

Zdroj: Demografický atlas Slovenskej republiky, 2014: 139

Už spomínaná atomizácia súžití, nuklearizácia domácností a opisovaný demografický vývoj sa premietli do dlhodobého nárastu počtu cenзовých a hospodáriacich domácností. Trend rastu sa však pri hospodáriacich domácnostiach prerušil v intercenzálnom období 2001 – 2011, keď sa znížil ich počet skoro o 50-tisíc (z 1 900 344 na 1 852 059). Najvýraznejší je pokles počtu jednočlenných hospodáriacich domácností, aj keď sú ešte stále najpočetnejšie zastúpenou kategóriou a tvoria viac ako štvrtinu všetkých hospodáriacich domácností. Ako jedna z hlavných príčin ich poklesu sa zistilo zotrúvanie dospelých detí v domácnostiach rodičov bez samostatného hospodárenia. Neskoré finančné a bytové osamostatnenie sa stáva čoraz častejšou charakteristikou života mladých dospelých. Iba 10 % mladých ľudí z vekovej skupiny 25- až 29-ročných proklamovalo v poslednom sčítaní samostatnú domácnosť. Súvisí to s postupným rozširovaním nového modelu vstupu do dospelosti (Džambazovič 2016). Typické preň je dlhšie spolužitie s rodičmi, pričom odsťahovaniu sa od rodičov bránia predovšetkým ekonomické dôvody: ťažkosti s dosiahnutím stabilného zamestnania, vysoká nezamestnanosť mladých ľudí, nedostatok nájomného bývania, celková orientácia na vlastnicke bývanie a absencia podpory štátu umožňujúca osamostatnenie sa od rodičov (Juhaščíková a kol. 2014). Okrem toho sa spolužitie s rodičmi vníma ako forma podpory detí, ktorá im dovoľuje sporiť si na získanie vlastného bývania. Odchod od rodičov je často spojený až so sobášom či založením si vlastnej rodiny.

Tabuľka 11: Hospodáriace domácnosti podľa počtu cenзовých domácností, 1991 – 2011

	1991		2001		2011	
	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %
1 censová domácnosť	1 727 563	97,1	1 753 018	92,2	1 671 146	90,2
2 censové domácnosti	47 956	2,7	126 756	6,7	157 077	8,5
3 a viac cenзовých domácností	2 877	0,2	20 570	1,1	23 836	1,3
Spolu	1 778 396	100	1 900 344	100	1 852 059	100

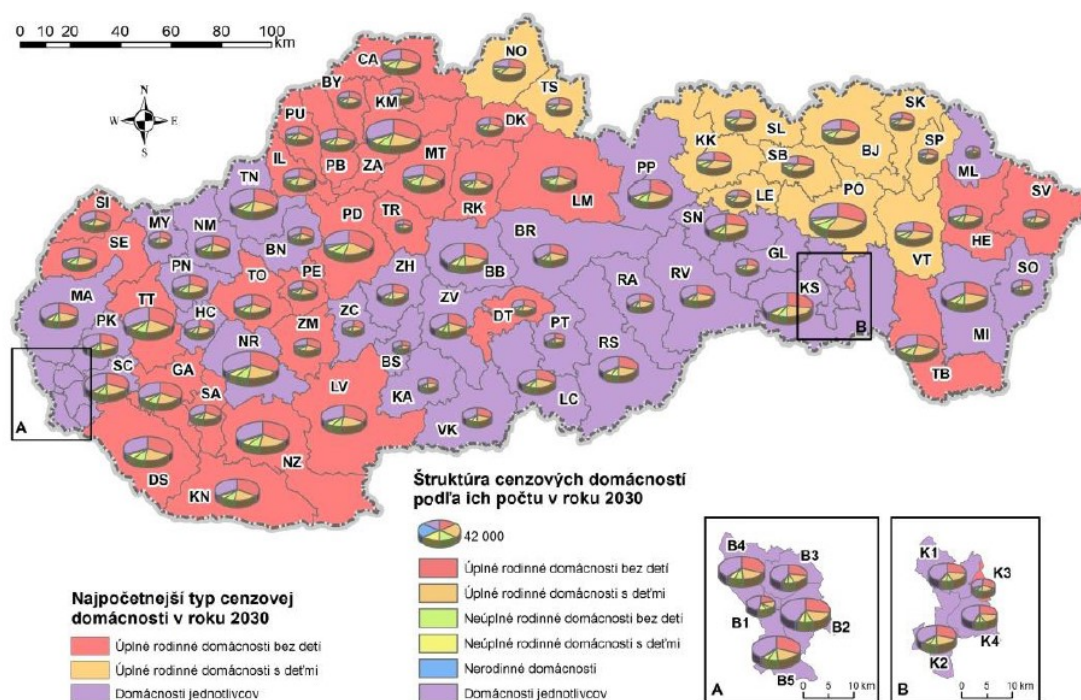
Zdroj: ŠÚ SR, Sčítanie ľudu, domov a bytov 1991 a Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001, 2011

Na dôležité skutočnosti upozorňuje Prognóza vývoja rodín a domácností na Slovensku do roku 2030 (Šprocha, Vaňo, Bleha 2014). Hlavným trendom vo vývoji počtu cenзовých domácností bude zvyšovanie ich počtu a znižovanie ich priemernej veľkosti, čo sa následne prejaví znižovaním podielu viacčlenných domácností, reprezentovaných hlavne rodinami s viacerými deťmi a zvyšovaním počtu a podielu domácností jednotlivcov. Zastaví sa výrazný pokles rodinných domácností (hlavne úplných rodín). Pokračujúca stagnácia počtu rodinných domácností so závislými deťmi (úplných aj neúplných rodín) a ich klesajúci podiel na celkovom počte cenзовých domácností, možno považovať za jeden z najvýznamnejších trendov vo vývoji cenзовých domácností do roku 2030, ktorý bude mať významné spoločenské dopady. Významné faktory, ktoré pristupujú pri regionálnom hodnotení reprodukčného aj rodinného správania obyvateľstva, sú stupeň urbanizácie a kultúrne tradície spojené často s religióznou a národnostnou štruktúrou obyvateľstva.

Rast počtu cenзовých domácností a pokles ich priemernej veľkosti možno označiť za celoslovenský trend. Počet cenзовých domácností by sa mal do roku 2030 zvýšiť vo všetkých okresoch (s výnimkou okresu Bratislava I) a vo veľkej väčšine okresov sa bude znižovať priemerný počet členov domácností. Vo väčšine okresov Slovenska sa očakáva do roku 2030,

že prevládajúcim typom cenzových domácností budú jednočlenné domácnosti. Vo viacerých ďalších okresoch budú najpočetnejšie úplné rodiny bez závislých detí. A úplné rodiny s deťmi, ktoré boli jednoznačne prevládajúcim typom medzi cenzovými domácnosťami na Slovensku až do roku 1991 a najpočetnejším typom ešte v roku 2001, budú najpočetnejším typom medzi cenzovými domácnosťami už len v 11 okresoch na severe stredného a východného obyvateľstva. Ide o okresy s najvyššou súčasnou aj očakávanou úrovňou plodnosti na Slovensku a s najvyšším prirodzeným prírastkom obyvateľstva.

Mapa 14: Štruktúra cenzových domácností v okresoch Slovenska v roku 2030

Zdroj: Prognóza vývoja rodín a domácností na Slovensku do roku 2030: 81

Podobne ako v prípade populačného vývoja, aj v prípade budúceho vývoja počtu štruktúry cenzových domácností stojí za povšimnutie región južného Slovenska, predovšetkým jeho stredoslovenská a východoslovenská časť. Ide o región s regresívnym rodinným správaním obyvateľstva, s vysokým zastúpením neúplných rodín, viacčlenných nerodinných domácností a domácností jednotlivcov.

1.8. Rómske osídlenia, komunity

Výsledky mnohých sociologických a etnologických výskumov venovaných Rómom na Slovensku upozorňujú na fakt, že výrazná časť rómskej populácie patrí medzi najzraniteľnejšie sociálne skupiny - medzi skupiny najviac ohrozené chudobou, sociálnym vylúčením a marginalizáciou. V prípade veľkej časti rómskej populácie sa kombinujú viaceré znevýhodnenia: vyskytuje sa u nich chudoba previazaná s demografickými podmienkami (ako napríklad štruktúra rodiny - veľkosť rodiny, veľký počet závislých členov domácnosti), chudoba vytváraná nezamestnanosťou (hlavne dlhodobou), chudoba zapríčinená nízkym postavením v zamestnaní či nedostatkom vzdelania, ale aj diskrimináciou na rôznych

úrovniah života. Dostupné údaje však zároveň upozorňujú na výraznú diferenciaciu Rómov na Slovensku z hľadiska ich sociálno-ekonomického postavenia a životných podmienok. Najhoršie podmienky v hľadiska mnohých sledovaných oblastí zaznamenávame u časti rómskej populácie žijúcej v segregovaných rómskych osídleniach (označované najčastejšie ako osady). Tieto segregované osídlenia sú najčastejšie úplne etnicky homogénne a segregované nielen priestorovo ale i sociálne, čo ešte viacej umocňuje ich sociálne vylúčenia a znemožňuje vymanenie sa z danej situácie vlastnými silami. Medzi ďalšie často spomínané charakteristické znaky segregovaného rómskeho osídlenia patrí vysoká miera (dlhodobej) nezamestnanosti, veľká časť príjmov domácností pochádzajúcich zo sociálnych transferov, nízka miera dosiahnutého vzdelania jej obyvateľov, nevyhovujúce podmienky bývania, komunálnej hygieny, nedostatočná výživa, nadmerné užívanie tabaku, alkoholu a ďalšie prejavy rizikového správania sa vo vzťahu k zdraviu, horšie životné prostredie (ekologicky kontaminované prostredie), vyššia chorobnosť a úmrtnosť vo všeobecnosti, vyššia dojčenskú úmrtnosť, vyššia rozšírenosť infekčných chorôb, nižší vek dožitia, či nevyhovujúci prístup k základnej infraštruktúre (vode, kanalizácii, elektrine), komunálnym sieťam a verejným službám (bližšie Džambazovič 2007; Džambazovič, Jurásková 2002; Filadelfiová, Gerbery 2012; Filadelfiová, Gerbery, Škobla 2006; Kráľovská 2006; Mušinka a kol. 2014, Radičová a kol. 2004; Šaško 2002; Škobla, Filčák 2014; Vašečka, Džambazovič 2000; Vaňo, Mészáros 2004). Ďalším nezanedbateľným problémom je rozširujúci sa počet obydľí v osadách z dôvodu, že domy ani pozemky v osade často nie sú vlastníctvom jej obyvateľov, čo situáciu ešte viac komplikuje.

Viac informácií o sociálno-ekonomickom postavení rómskych osídlení a životných podmienkach ich obyvateľov ponúka niekoľko výskumov. Pre potreby tejto analýzy budeme využívať dve sociografické terénne mapovania rómskych komunít známe pod názvom *Atlas rómskych komunít 2004* (Radičová a kol. 2005) a *Atlas rómskych komunít 2013* (Mušinka a kol. 2014), ktoré ponúkajú množstvo údajov o rómskych osídleniach na úrovni konkrétnych obcí. Prvé mapovanie rómskych komunít sa realizovalo v rokoch 2003-2004 a jeho pokračovanie v rokoch 2012-2013. Cieľom mapovania bolo zistiť celkové rozloženie rómskych komunít na Slovensku, priestorové umiestnenie príslušných rómskych osídlení v zisťovaných obciach, získať vedomosti o štruktúre, životných podmienkach, charakteristických sociálno-demografických a sociálno-ekonomických znakov osídlení a ich obyvateľov, najmä pre potreby nastavenia vládnej a lokálnej politiky.

Obce s rómskou komunitou boli identifikované v Atlase rómskych komunít 2013 ako obce s početnejšou rómskou komunitou (viac ako 30 obyvateľov), pričom zoznam vychádza z Atlasu rómskych komunít 2004, z databázy schválených Lokálnych stratégií komplexného prístupu v rámci Horizontálnej priority Marginalizované rómske komunity a z telefonického zisťovania, ktoré v roku 2010 realizoval Úrad splnomocnenca vlády SR pre rómske komunity. Do tohto zoznamu boli zaradené aj mestá a vidiecke obce, v ktorých žilo minimálne 30 obyvateľov, ktorí deklarovali rómsku národnosť v Sčítaní obyvateľov, domov a bytov v roku 2011. Na druhej strane sa však do zoznamu nedostali obce s menej početnou rómskou komunitou, ktoré boli napríklad súčasťou Atlasu v roku 2004 (v tomto prípade išlo o menej početné rómske komunity – nad 15 obyvateľov). To sú hlavné príčiny niektorých odlišností medzi dvoma Atlasmi rómskych komunít z roku 2004 a 2013 na jednej strane

a identifikovanými obcami s rómskou komunitou na strane druhej. Identifikácia rómskej komunity sa pritom opierala o odhady na základe subjektívneho vnímania ľudí v konkrétnej obci ako Rómov, t.j. išlo o pripísanú etnickú príslušnosť majoritou.

Rómovia sú výrazne vnútorne diferencovaní, čo je podmienené nasledujúcimi faktormi: stavom regiónu, typom integrácie, resp. segregácie, mierou koncentrácie (početnosťou), proporciou rómskej populácie vo vzťahu k majoritnej spoločnosti. Ako najvýraznejšie determinujúci faktor diferenciácie sa ukázal typ integrácie, resp. segregácie, ktorý bol konštruovaný pre potreby analýzy získaných údajov v Atlasoch na základe nasledujúcich kritérií: vlastníckych vzťahov (legálnosť pozemku a domov) a prístup k infraštruktúre s doplnením o ďalšie informácie (poloha sídla, dosah cestnej komunikácie, elektriny, plynu, odvoz odpadu, podiel Rómov, ich koncentrácia a stav regiónu).

Následne boli rozlíšené štyri základné typy rómskych komunít:

1. Integrované/rozptýlené – obyvatelia osídlenia žijú rozptýlene medzi majoritou.
2. Integrované/koncentrované v obci – rómsky obyvatelia žijú v obci, ale koncentrovane v časti či častiach.
3. Koncentrované na okraji obce – obyvatelia osídlenia žijú koncentrovane na určitom mieste v obci, ktoré sa nachádza na okraji.
4. Koncentrované mimo obce – osídlenie tvorí zoskupenie obydľí, ktoré sú vzdialené od obce, prípadne sú oddelené nejakou prírodnou alebo umelou bariérou (napr. potok, železnica, cesta); medzi osídlením, ktoré je mimo obce/mesta a obcou nie je súvislá zástavba.

Vidíme, že vieme vlastne rozlíšiť tri typy osídlení z hľadiska polohy: osídlenia vo vnútri obce (integrované/koncentrované v obci), osídlenia na okraji obce a segregované osídlenia. Práve na tieto typy osídlenia, ktoré majorita označila ako rómske, zameriame našu pozornosť. Rozptýlené komunity môžeme z analýzy vylúčiť, nakoľko nepredstavujú ohrozené skupiny z hľadiska miery rizika chudoby, a ich životné podmienky a sociálno-ekonomické postavenie nie je primárne ovplyvnené typom osídlenia. V prípade všetkých rómskych osídlení, v ktorých žije komunita v koncentrácii vo vymedzenom priestore, môžeme hovoriť o deprivovaných priestoroch/územiach, susedstvách a o evidentnom prejave priestorovej nerovnosti.

Ešte pred poukázaním na priestorové rozloženie rómskych komunít ponúkame niekoľko základných porovnaní zistení Atlasu 2004 a Atlasu 2013. V roku 2004 bol zber dát vykonaný v 1 087 obciach, zatiaľ čo v roku 2013 bol dotazníkový prieskum realizovaný v 1 070 obciach (išlo o 120 miest¹⁶ a 950 vidieckych obcí SR). V oboch rokoch zberu údajov žili Rómovia na Slovensku v najväčšom počte obcí v rozptýlenosti medzi majoritou.

V prípade troch typov rómskych osídlení, v ktorých žijú komunity v priestorovej koncentrácii, môžeme konštatovať, že Atlas 2004 evidoval 168 koncentrovaných osídlení vo vnútri obce (nazýval ich obecné alebo mestské osídlenia), zatiaľ čo 2013 eviduje takýchto osídlení 246 (30,7 % všetkých osídlení). V prípade osídlení na okraji obce/mesta ich Atlas 2004 evidoval 338, zatiaľ čo Atlas 2013 ich uvádza 324 (40,4 % všetkých osídlení). Segregovaných osídlení

¹⁶ Z celkového počtu miest Slovenska Atlas rómskych komunít 2014 iba v nasledujúcich mestách neregistruje relevantnú rómsku komunitu: Svätý Jur, Sliač, Dudince, Vysoké Tatry, Nová Dubnica, Nemšová, Ilava, Bojnice, Vrbové, Leopoldov, Bytča, Tvrdošín, Námestovo, Trstená, Krásno nad Kysucou, Turčianske Teplice, Rajec, Rajecké Teplice.

bolo v roku 2004 281 a v roku 2013 ich počet predstavoval 233 (16,6 % všetkých osídlení). Celkovo, v roku 2014 Atlas zachytil vyšší počet rómskych osídlení než v roku 2003. Evidentný je však pokles počtu osídlení identifikovaných ako koncentrované osídlenia na okraji alebo mimo obce. Naopak, narástol počet rómskych osídlení v obciach.

Sledovanie typu osídlenia z hľadiska polohy je dôležité pre skúmanie kvality životných podmienok. S určitou mierou zjednodušenia pritom platí, že čím ďalej od materskej obce/mesta sa osídlenie nachádza, tým horšia je kvalita života v ňom. Poloha a typ osídlenia teda naznačujú kvalitu životných a bytových podmienok, infraštruktúry, dostupnosť služieb či pomer legálnych a nelegálnych obydlí. Najhoršia situácia je v tomto ohľade v segregovaných osídleniach. Situácia sa zlepšuje so zvyšujúcou sa mierou priestorovej integrácie.

Medzi rokmi 2004 a 2013 sa zlepšila infraštruktúra osídlení: znížil sa počet osídlení bez inžinierskych sietí, bez prístupovej cesty, bez prístupu k elektrickej energii, bez kanalizácie, bez prístupu k plynu, k verejnému vodovodu a pod. (Mušínska a kol. 2014). Ešte vždy však existuje 14 osídlení bez akéhokoľvek infraštruktúrneho vybavenia, t.j. bez prístupu k elektrickej energii, verejnému vodovodu, kanalizácii a plynu. Vo všetkých prípadoch¹⁷ to boli segregované osídlenia a nachádzali sa v troch krajoch: Banskobystrickom (6 osídlení), v Prešovskom (2 osídlenia) a v Košickom kraji (6 osídlení). Štyri osídlenia z uvádzaných šiestich v Košickom kraji sa nachádza v meste Košice.

Tabuľka 12: Základné charakteristiky Rómov podľa typu osídlenia (v rokoch 2004 a 2013)

Integrované žijúci Rómovia v rozptýlení a rôznych typoch osídlenia	Počet osídlení 2004	Počet Rómov 2004	Podiel Rómov v jednotlivých typoch osídlení 2014	Počet osídlení 2013	Počet Rómov 2013	Podiel Rómov v jednotlivých typoch osídlení 2013
Integrované - rozptýlené		134 851	47,9 %		187 305	46,5 %
Integrované – koncentrované	168	32 281	11,5 %	246	46 496	11,5 %
Koncentrované na okraji	338	64 661	23,0 %	324	95 020	23,6 %
Koncentrované mimo obce	281	49 586	17,6 %	233	73 920	18,4 %
Nežijúci v rozptyle spolu	787	146 528	52,1 %	803	215 463	53,5 %
Spolu		281 379	100 %		402 741	100 %

Zdroj: Atlas rómskych komunít 2004, Atlas rómskych komunít 2013 (vlastné prepočty)

Pri ďalšej analýze sa zameriame na aktuálne údaje z Atlasu rómskych komunít 2013 a na rómske komunity žijúce v koncentrovaných osídleniach. Spomedzi skúmaných 1 070 obcí, ktoré boli zaradená do Atlasu 2013, sa v 583 obciach nachádzalo 803 rómskych komunít (teda takmer v 55 % sledovaných obcí). V ostatných obciach žili Rómovia integrovane v rozptyle medzi majoritnou populáciou. Dôvodom početného rozdielu medzi počtom obcí s rómskymi komunitami a počtom rómskych osídlení je skutočnosť, že v niektorých obciach je viac ako jedno rómske osídlenie. Najpočetnejšie sú obce s jedným osídlením, ktorých je celkovo 455,

¹⁷ Z uvádzaných 14 osídlení už bolo medzičasom jedno – v Letanovciach – zlikvidované.

ale evidovaných je aj 77 obcí s dvomi osídleniami, 33 obcí s tromi osídleniami, 12 so štyrmi osídleniami a 4 s piatimi osídleniami a 4 obce mali viac ako päť rómskych osídlení. Všetky obce s viac ako piatimi osídleniami sú mestá. Najvyšší počet osídlení bolo zaznamenaných v meste Hnúšťa (okres Rimavská Sobota), kde sa eviduje až 10 osídlení.

Výraznú regionálnu diferenciaciu výskytu rómskych komunít ilustrujú nasledujúce tabuľky. Z hľadiska priestorového rozloženia rómskych komunít majú dominantné postavenie dva kraje: Prešovský a Košický kraj. V týchto dvoch krajoch sa koncentruje 60,3 % všetkých rómskych osídlení zaradených do Atlasu rómskych komunít 2013. V nich sa nachádza aj najväčší počet obcí s rómskymi osídleniami všetkých typov, ako i najväčší počet samotných osídlení na okraji a mimo obce, ktoré patria medzi komunity najviac ohrozené chudobou a sociálnym vylúčením.

Tabuľka 13: Rómske osídlenia podľa krajov SR (odhadovaný počet a % podiel na celkovom počte rómskych osídlení, 2013)

	Celkový počet rómskych osídlení	% podiel na celkovom počte rómskych osídlení v SR
Banskobystrický kraj	142	17,7 %
Bratislavský kraj	19	2,4 %
Košický kraj	230	28,6 %
Nitriansky kraj	65	8,1 %
Prešovský kraj	254	31,6 %
Trenčiansky kraj	13	1,6 %
Trnavský kraj	61	7,6 %
Žilinský kraj	19	2,4 %
SPOLU	803	100 %

Poznámka: Uvádzané údaje sú odhady na základe pripísanej etnicity v rámci zisťovania Atlas rómskych komunít 2013 a nepredstavujú oficiálne počty; týkajú sa iba obcí zaradených do Atlasu. Zdroj: Atlas rómskych komunít 2013

Tabuľka 14: Počty rómskych osídlení v jednotlivých krajoch Slovenska podľa typu osídlenia

Kraj/Typ osídlenia	Osídlenia vo vnútri obce		Osídlenia na okraji obce		Osídlenia mimo obce		Celkový počet rómskych osídlení	
	Počet osídlení	Počet obcí s osídlením daného typu	Počet osídlení	Počet obcí s osídlením daného typu	Počet osídlení	Počet obcí s osídlením daného typu	Počet osídlení	Počet obcí, v ktorých je aspoň jeden typ osídlenia
Banskobystrický	51	27	40	34	51	49	142	93
Bratislavský	7	6	9	9	3	3	19	17
Košický	52	41	102	89	76	66	230	169
Nitriansky	45	34	13	10	7	6	65	41
Prešovský	46	34	128	112	80	77	254	196
Trenčiansky	6	5	5	5	2	2	13	11
Trnavský	30	25	21	19	10	7	61	45
Žilinský	9	5	6	5	4	3	19	11
Spolu	246	177	324	283	233	213	803	583

Zdroj: Atlas rómskych komunít 2013; Poznámka: Uvádzané údaje sú odhady na základe pripísanej etnicity v rámci zisťovania Atlas rómskych komunít 2013 a nepredstavujú oficiálne počty; týkajú sa iba obcí zaradených do Atlasu.

V prípade Rómov žijúcich v osídleniach na okraji obce má najvyššie odhadované zastúpenie v absolútnych aj relatívnych číslach Prešovský kraj. V tomto type osídlení žije podľa odhadov

v Prešovskom kraji 45 177 Rómov, čo je 39,6 % zo všetkých Rómov v obciach, ktoré boli zaradené do Atlasu rómskych komunít v rámci kraja.

Najviac Rómov žijúcich v segregovaných osídleniach má Košický kraj: 34 270 Rómov, čo predstavuje 27,1 % zo všetkých Rómov v obciach Košického kraja. Zároveň je to aj najvyšší percentuálny podiel zo všetkých krajov. Prešovský a Košický kraj sú teda tými krajinami, v ktorých žije najväčší počet a podiel Rómov v porovnaní s inými krajinami v segregovaných osídleniach a osídleniach na okraji obce. Naopak ide o kraje, v ktorých podiel Rómov žijúcich integrované s majoritou nepresiahol polovičný podiel na počte všetkých odhadovaných Rómov v kraji. Dokonca ide o výrazne nižší podiel.

Tabuľka 15: Odhadovaný počet a podiel Rómov podľa typu osídlenia

Kraj/Typ osídlenia	Žijúci rozptýlene		Osídlenia vo vnútri obce		Osídlenia na okraji obce		Osídlenia mimo obce	
	Počet Rómov	% podiel na počte všetkých Rómov v kraji	Počet Rómov	% podiel na počte všetkých Rómov v kraji	Počet Rómov	% podiel na počte všetkých Rómov v kraji	Počet Rómov	% podiel na počte všetkých Rómov v kraji
Banskobystrický	57 758	73,2	8 537	10,8	6 394	8,1	6 200	7,9
Bratislavský	11 513	81,4	841	6,0	1 680	11,9	108	0,8
Košický	48 688	38,4	8 764	6,9	34 884	27,5	34 270	27,1
Nitriansky	21 840	71,5	5 847	19,1	1 431	4,7	1 434	4,7
Prešovský	25 432	22,3	14 565	12,8	45 177	39,6	29 033	25,4
Trenčiansky	4 634	53,9	1 571	18,3	1 515	17,6	878	10,2
Trnavský	12 105	57,8	5 707	27,3	2 275	10,9	849	4,1
Žilinský	5 335	60,6	664	7,5	1 664	18,9	1 148	13,0
Spolu	187 305	46,5	46 496	11,5	95 020	23,6	73 920	18,4

Poznámka: Uvádzané údaje sú odhady na základe pripísanej etnicity v rámci zisťovania Atlas rómskych komunít 2013 a nepredstavujú oficiálne počty; týkajú sa iba obcí zaradených do Atlasu.

Zdroj: Atlas rómskych komunít 2013

V roku 2013 predstavoval priemerný počet Rómov v sledovaných obciach a mestách na Slovensku 376 osôb na jedno sídlo. V 120 mestách celkovo býva 146 771 Rómov, čo v priemere na jedno mesto vychádza 1 223 Rómov. V skúmaných vidieckych obciach býva celkovo 256 039 Rómov a priemerný počet Rómov na jednu obec predstavuje 270 jednotlivcov. Podiel sledovaného rómskeho obyvateľstva bývajúceho v mestách dosiahol 36,4 % a na vidieku 63,6 % zo všetkých Rómov. Ako už bolo spomenuté, rómske obyvateľstvo žijúce v koncentrácii v určitom type osídlenia nachádzame vo všetkých krajinách Slovenska. Koncentrované rómske osídlenia v meste, na jeho okraji či mimo mesta boli identifikované v 91 mestách Slovenska.

Najvyššie zastúpenie Rómov spomedzi miest vykazuje mesto Jelšava (okres Revúca, Banskobystrický kraj), kde tvoria 40,1 % všetkých obyvateľov mesta. Na druhej pozícii je mesto Dobšiná (okres Rožňava, Košický kraj), kde tvoria podľa odhadov 36,8 % obyvateľstva. Tretie miesto patrí mestu Filákov (okres Lučenec, Banskobystrický kraj), s odhadovaným podielom Rómov 32,2 %.

Tabuľka 16: Počet miest na Slovensku s rómskym obyvateľstvom žijúcich v koncentrácii podľa krajov

KRAJ	Počet miest s rómskym osídlením
Banskobystrický	18
Bratislavský	2
Košický	17
Nitriansky	12
Prešovský	17
Trenčiansky	7
Trnavský	12
Žilinský	6
SPOLU	91

Zdroj: Atlas rómskych komunít 2013 (vlastné prepočty). Uvádzané údaje sú odhady na základe pripísanej etnicity v rámci zisťovania Atlas rómskych komunít 2013 a nepredstavujú oficiálne počty; týkajú sa iba obcí zaradených do Atlasu.

Záver – zhrnutie výsledkov demografických trendov

Doterajšie výsledky analýz vývoja a prognóz demografických procesov poukazujú na niekoľko jednoznačných trendov, ktoré majú alebo budú mať v blízkej budúcnosti rastúci vplyv na sociálne procesy prebiehajúce v mestách na Slovensku. Zmeny v demografickom, reprodukčnom a rodinnom správaní znamenajú výraznú premenu podôb a foriem rodiny, zmenu štruktúr domácností a celkovej sociálnej štruktúry obyvateľstva.

Medzi najvýraznejšie trendy, ktoré sú identifikované aj v mestskom priestore Slovenska patrí:

- ✓ starnutie populácie;
- ✓ zmena štruktúry domácností odzrkadľujúca sa v náraste podielu nerodinných domácností (domácností jednotlivcov), náraste rodinných domácností bez závislých detí a neúplných rodinných domácností;
- ✓ nárast pôrodnosti v niektorých mestských sídlach a suburbánnych mestských zónach;
- ✓ narastajúca migrácia do určitých miest, suburbánnych mestských zón a miest v zázemiach veľkomiest/centier;
- ✓ prítomnosť rómskych komunít žijúcich v koncentráciách

Narastajúca početnosť občanov v poproduktívnom veku znamená nutnosť zohľadňovať jej potreby a záujmy. Ide nielen o fungovanie dôchodkového systému a zabezpečenie jeho stability, ale aj o ďalšie výzvy pre ďalšie oblasti verejných politík na miestnej úrovni – ako je zabezpečenie dostupnej zdravotnej starostlivosti a sociálnych služieb. Možno očakávať narastajúci dopyt po dostupných a kvalitných službách všetkých typov (ústavných, denných alebo ambulatných). Prognózy vývoja vekovej štruktúry populácie Slovenskej republiky poukazujú na skutočnosť, že potreba služieb v dôsledku narastajúcej intenzity starnutia populácie v nasledujúcich rokoch ešte výraznejšie porastie. Upozorňuje sa v tejto súvislosti na nutnosť modernizácie celého systému sociálnych služieb s dôrazom na zabezpečenie jeho funkčnosti a efektívnosti. Starnutie populácie sa však nedotýka iba poproduktívnej zložky populácie, ale aj stále početnejších skupín, ktoré sa blížia do dôchodkového veku. Znamená to výrazný vplyv na fungovanie trhu práce a v tejto súvislosti to znamená smerovanie k efektívnejšej politike aktívneho starnutia a rodinnej politike.

K tomu treba prirátat' nevyhnutnosť systematického riešenia služieb pre rodiny na lokálnej úrovni. Zvyšovanie zamestnanosti je hlavným mechanizmom prevencie a riešenia sociálnych rizík. Imperatívom sa stáva práve v kontexte starnúcej spoločnosti, ktorá potrebuje dostatočné zdroje na zabezpečenie potrebnej infraštruktúry. V tomto ohľade je kľúčové, aby sa na trh práce vo väčšej miere dostávali ženy – matky, ktorých miera zamestnanosti je dlhodobo a hlboko pod priemerom krajín EÚ. Zvyšovanie zamestnanosti žien ako nástroj riešenia sociálnych rizík, ktorým čelia mladé rodiny, jednorodičovské domácnosti a domácnosti s viacerými deťmi, a nástroj zabezpečenia dostatočného objemu verejných zdrojov, je možné predovšetkým vďaka fungujúcemu systému služieb zameraných na zlad'ovanie práce a rodinného života.

2) Zmeny mestskej hmotnej a nehmotnej štruktúry spôsobené premenou demografických a sociálnych štruktúr s dopadom na mestské prostredie

Úvod

Vyššie popísané procesy sociálno-demografických zmien, spolu so zmenami ekonomického prostredia a regulačného rámca verejných politík, vytvorili predpoklady pre pretrvávanie sociálnych rizík a v niektorých prípadoch aj pre nárast ich výskytu, a to obzvlášť v mestskom prostredí. Stanovenie priameho kauzálneho vzťahu medzi týmito procesmi a zmenami v mestskom prostredí si však vyžaduje opatrnosť. Konzekvence meniaceho sa sociálno-demografického profilu populácie sa totiž objavujú pomaly, nerovnomerne a sú spoluutvárané aj ďalšími faktormi, ktorých analytické odlíšenie je metodologicky problematické a v praxi veľmi ťažké. Napriek tomu, na nasledujúcich stranách predstavíme analýzu rizikových črt mestského prostredia, ktorých pretrvávajúca alebo narastajúca intenzita môže byť pripísaná (aj) povahe demografického vývoja a meniacej sa povahe sociálnej štruktúry.

Kým analýza demografického vývoja a naznačenie jeho konzekvencií sa pohybovali na väčšinou na úrovni krajov a okresov (s cieľom vytvoriť obrisy hlavných trendov, kontextuálnych zmien), analýza zmien hmotnej a nehmotnej štruktúry a ich dopadov na mestské prostredie má inú povahu. Bude sa pohybovať (a sledovať rozdiely) po urbánno-rurálnej línii, aby bolo možné lepšie pochopiť zmeny, ktoré v mestskom prostredí nastali.

Jedným z kľúčových zdrojov pre popis vývoja materiálnej a nemateriálnej štruktúry je výberové štatistické zisťovanie „Zisťovanie o príjmoch a životných podmienkach domácností na Slovensku“ (EU SILC), ktoré na ročnej báze sleduje dôležité ukazovatele široko chápaných životných podmienok a ktoré zároveň umožňuje analyzovať diferenciacie ich hodnôt medzi mestskými aglomeráciami a vidieckymi oblasťami. Je to možné vďaka konceptu „stupeň urbanizácie“, ktorý je v tomto zisťovaní aplikovaný. Predtým než sa budeme venovať priamo analýze empirických údajov, priblížime základy tohto konceptu a zmeny, ktoré sa v jeho definícii udiali.

2.1. Koncept „stupňa urbanizácie“ v štatistikách a zisťovaniach EÚ

Stupeň urbanizácie predstavuje koncept, ktorý umožňuje klasifikovať oblasti, v ktorých žije obyvateľstvo, za účelom analýzy interakcií medzi priestorovými a sociálno-ekonomickými, environmentálnymi, či technologickými charakteristikami. V rámci štatistik a výkazníctva EÚ bol zavedený začiatkom deväťdesiatych rokov, pričom sa opiera o tri parametre: veľkosť populácie v danej oblasti, hustotu zaľudnenosti a geografickú blízkosť lokálnych štatistických územných jednotiek na úrovni 2 (LAU 2). Problémom tejto klasifikácie bolo, že tieto územné jednotky sa veľmi signifikantne líšili svojou veľkosťou, čo viedlo - v medzinárodnom porovnaní - k vychýleným výsledkom a k problémom, ako porovnávať krajiny, v ktorých sa

nachádzajú prevažne veľké lokálne územné jednotky, s krajinami s malými lokálnymi územnými jednotkami (Dijkstra, Poelman, 2014: 2).¹⁸

V roku 2011 došlo na základe spolupráce Európskej komisie (Generálneho riaditeľstva pre regionálnu a mestskú politiku), Joint Research Centre a OECD k zmenám v definícii tohto konceptu. Na základe kombinácie troch kritérií sa vytvorila nová klasifikácia lokálnych štatistických územných jednotiek na úrovni 2. Základom sa stala kombinácia geografickej blízkosti (geographical contiguity), ne/prekročenie minimálnej veľkosti populácie (minimum population threshold) a tzv. populačných mriežok (population grid cells) o rozlohe jedného kilometra štvorcového, pomocou ktorých bolo možné sa pri mapovaní a popise priestorového rozloženia populácie vyhnúť vychýleniam spôsobeným variabilitou veľkosti a foriem lokálnych územných jednotiek na úrovni 2.¹⁹ Šlo o inštrument, ktorý umožnil detailnejší pohľad na distribúciu populácie v rámci lokálnych územných jednotiek, a to za použitia menších jednotiek s rovnakou veľkosťou.

Nová definícia stupňa urbanizácie viedla ku klasifikácii priestorového rozloženia populácie do troch kategórií:

- *veľkomestá* (cities)/husto obývané oblasti, kde v mestských centrách žije viac ako 50 % populácie;
- *mestá a predmestia* (towns and suburbs)/priemerne husto obývané oblasti, kde menej než 50 % populácie žije v mestských centrách a menej než 50 % populácie žije v tzv. vidieckych územných jednotkách (grid cells);
- *vidiecke oblasti*/riedko obývané oblasti, kde viac ako 50 % populácie žije v tzv. vidieckych územných jednotkách.

Mestské centrá predstavujú územné jednotky o rozlohe 1 km², s hustotou najmenej 1 500 obyvateľov na km² a s populáciou najmenej 50 000 obyvateľov. Tzv. vidiecke územné jednotky sú územia nachádzajúce sa mimo mestských klastrov. Mestské klastre sú definované ako územné jednotky o rozlohe 1 km², s hustotou najmenej 300 obyvateľov na km² a s populáciou najmenej 5 000 obyvateľov.

Revidovaný stupeň urbanizácie poslužil aj ako nástroj pre harmonizáciu dovtedy používaných nástrojov zachytávajúcich diferenciacie pozdĺž línie mesto - vidiek. Z hľadiska Európskej komisie²⁰ umožnil prepojiť štyri priestorové koncepty: vidiecke oblasti definované podľa metodológie OECD (rozlišujúcej prevažne mestské, priemerne a prevažne vidiecke oblasti) a vidiecke oblasti definované podľa pôvodného konceptu stupňa urbanizácie, ako aj husto osídlené oblasti definované podľa pôvodného konceptu stupňa urbanizácie a koncept požitý v rámci tzv. Mestského auditu (Urban Audit). Podobu prepojení ilustruje nasledujúca tabuľka.

¹⁸ Ako problematické sa ukázalo (aj) použitie nízkej hodnoty pre definovanie oblastí s vysokou hustotou osídlenia (500 obyvateľov na km²), ktoré malo zaistiť, aby mestá s veľkými prislúchajúcimi oblasťami boli stále klasifikované ako oblasti s vysokou hustotou. To viedlo k tomu, že v niektorých krajinách bolo do danej kategórie zaradených príliš veľa oblastí. Na strane druhej, kritérium pre definovanie riedko osídlených oblastí (100 obyvateľov na km²) v kombinácii s kritériami pre veľkosť populácie a geografickú blízkosť mohli viesť k tomu, že súčasťou takýchto riedko osídlených oblastí sa mohli stať aj niektoré veľké mestá (tamže).

¹⁹ http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Glossary:Population_grid_cell

²⁰ Ktoré je pre nás dôležité, pretože využívame údaje z EU SILC-u.

Tabuľka 17: Harmonizácia štyroch priestorových konceptov

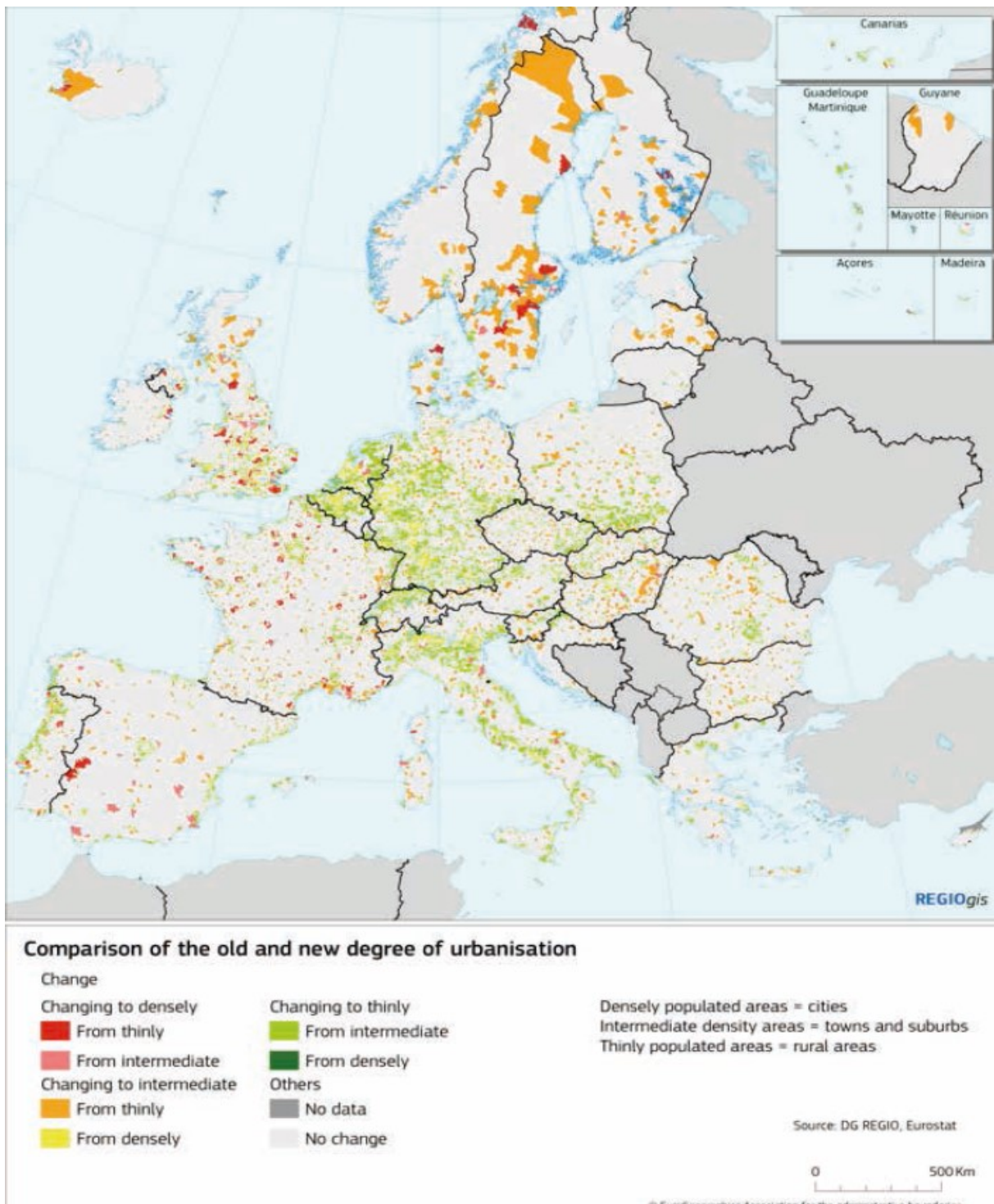
Urbánno-rurálna typológia OECD	Pôvodný koncept stupňa urbanizácie	Mestský audit
Vidiecke lokálne územné jednotky na úrovni 2 (LAU 2)	Riedko osídlené oblasti	
	Priemerne husto osídlené oblasti	
	Husto osídlené oblasti	Veľkomestá (cities)

Zdroj: Dijkstra, Poelman, 2014: 3

Zmena konceptu stupňa urbanizácie znamenala aj zmenu v rozložení populácie medzi jednotlivé typy osídlení. Celkovo na úrovni EÚ došlo k zníženiu podielu populácie žijúcej v husto osídlených oblastiach o sedem percentuálnych bodov (zo 47 % na 40 %), k nárastu podielu populácie žijúcej v priemerne husto osídlených oblastiach o šesť percentuálnych bodov (z 25 % na 31 %) a k nárastu podielu populácie žijúcej v riedko osídlených oblastiach o 0,4 percentuálneho bodu (z 28,6 % na 29 %). V prípade Slovenska došlo relatívne k výrazným zmenám. Podiel obyvateľstva v stredne husto obývaných oblastiach sa zvýšil o 10 percentuálnych bodov (z 26 % na 36 %) a podiel obyvateľstva v riedko osídlených oblastiach poklesol o 8 percentuálnych bodov (z 51 % na 43 %). Grafické zobrazenie zmien zachytáva mapa na nasledujúcej strane.

Ako už bolo spomenuté, stupeň urbanizácie sa využíva aj vo výberových štatistických zisťovaniach, akými sú napríklad *Výberové zisťovanie pracovných síl* (EU LFS) alebo *Zisťovanie o príjmoch a životných podmienkach* (EU SILC). Zmeny v koncepte stupňa urbanizácie v tomto prípade znamenajú posun v interpretácii „náplne“ jednotlivých troch typov osídlení. Neznamenajú však obmedzenie pri porovnávaní obdobia pred rokom 2011, keď ešte platil pôvodný koncept stupňa urbanizácie, a obdobiím po roku 2011. Platí to aj pre analýzy indikátorov, pri ktorých sa využíva ako triediaci znak práve stupeň urbanizácie a ktoré nasledujú v ďalšej časti textu. Časová postupnosť údajov teda zostáva plynulá, nedelí sa podľa prijatých zmien. Umožňuje to zachytiť súčasnú situáciu v mestskom priestore, zmeny, ktoré sa udiali počas posledných desiatich rokov a porovnať to so situáciou a vývojom vo vidieckych oblastiach.

Mapa 15: Porovnanie starého a nového stupňa urbanizácie

Zdroj: Dijkstra, Poelman, 2014: 13

2.2. Zmeny v mestskom prostredí na Slovensku

Ako sme už spomenuli, „Zisťovanie o príjmoch a životných podmienkach“ (EU SILC) zachytáva celý rad životných podmienok a ich diferenciáciu v troch typoch osídlení definovaných podľa stupňa urbanizácie: a) veľkomestá, b) mestá a predmestia, c) vidiecke oblasti. Na tomto mieste sa zameriame na tie životné podmienky, ktoré spoluvytvárajú kontext pre vznik a pretrvávanie chudoby a sociálneho vylúčenia. Samotná chudoba a sociálne vylúčenie budú predmetom podrobných analýz (a to s využitím viacerých zdrojov údajov – popri EU SILC-u, pôjde o administratívne údaje Ústredia práce, sociálnych vecí a rodiny, či o údaje zo Sčítania obyvateľov, domov a bytov). EU SILC predstavuje kľúčový zdroj údajov z troch dôvodov. Po prvé, ak chceme zachytiť dopady sociálnych a demografických zmien na mestské prostredie, tak ich treba sledovať s určitým časovým odstupom. Zmeny, ktoré prináša sociálno-demografický vývoj, sa prejavujú postupne, pomalým tempom, a to isté platí aj pre ich (prípadné) dopady. Ak popisujeme hlavné trendy demografického vývoja medzi rokmi 1991 a 2001 a medzi rokmi 2001 a 2011, v centre pozornosti by malo byť neskoršie obdobie, ktoré možno zachytiť práve údajmi z EU SILC. Po druhé, EU SILC pokrýva také aspekty životných podmienok, ktoré iné dáta (z administratívnych zdrojov alebo z cenzov) nezachytávajú a ani zachytiť nemôžu. A nakoniec, údaje z EU SILC majú ročnú periodicitu, čo je nespornou výhodou oproti údajom z cenzu, kde časové snímky realizované každých desať rokov môžu zakrývať vnútornú dynamiku zmien v rámci jednej dekády.

Jedným zo základných ukazovateľov ekonomickej sily a vyspelosti je úroveň príjmov domácností. Tá predurčuje nielen celkovú životnú úroveň obyvateľstva, jeho kúpyschopnosť, ale i ekonomický potenciál územia. V tomto ohľade existujú výrazné rozdiely medzi oblasťami s odlišnými stupňami urbanizácie. Ako ukazuje nasledujúca tabuľka, mediánový príjem²¹ populácie žijúcej vo veľkomestách je signifikantne vyšší než príjem populácie v mestách a vidieckych oblastiach. Kým v roku 2005 predstavoval mediánový príjem vo veľkomestách 3 096 €, vo vidieckych oblastiach to bolo 2 613 €. O desať rokov neskôr, mediánový príjem obyvateľov veľkomiest dosiahol 7 519 €, pričom v riedko osídlených oblastiach to bolo len 6 364 €. Na začiatku i konci sledovaného obdobia medián príjmov vo vidieckych oblastiach predstavoval 84 % mediánového príjmu vo veľkomestách. Tento podiel sa medzi rokmi 2005 a 2014 menil, ale odstupy medzi osídleniami s rôznym stupňom urbanizácie zostávali vždy veľmi zreteľné. V menšej miere to platí aj o rozdieloch medzi priemerne husto obývanými osídleniami (mestami) a vidieckymi oblasťami.

²¹ Ako ukazovateľ príjmovej úrovne využívame čistý (disponibilný) mediánový ekvivalentný príjem domácnosti. Ide o mediánovú hodnotu príjmov domácností, pri ktorých sa zohľadňuje veľkosť domácností (príjem je prerátaný na počet členov domácnosti s použitím ekvivalentnej škály). Mediánový príjem uprednostňujeme pred priemerným príjmom kvôli známej skutočnosti, že mediánové hodnoty nie sú ovplyvnené krajnými, odľahlými hodnotami príjmov.

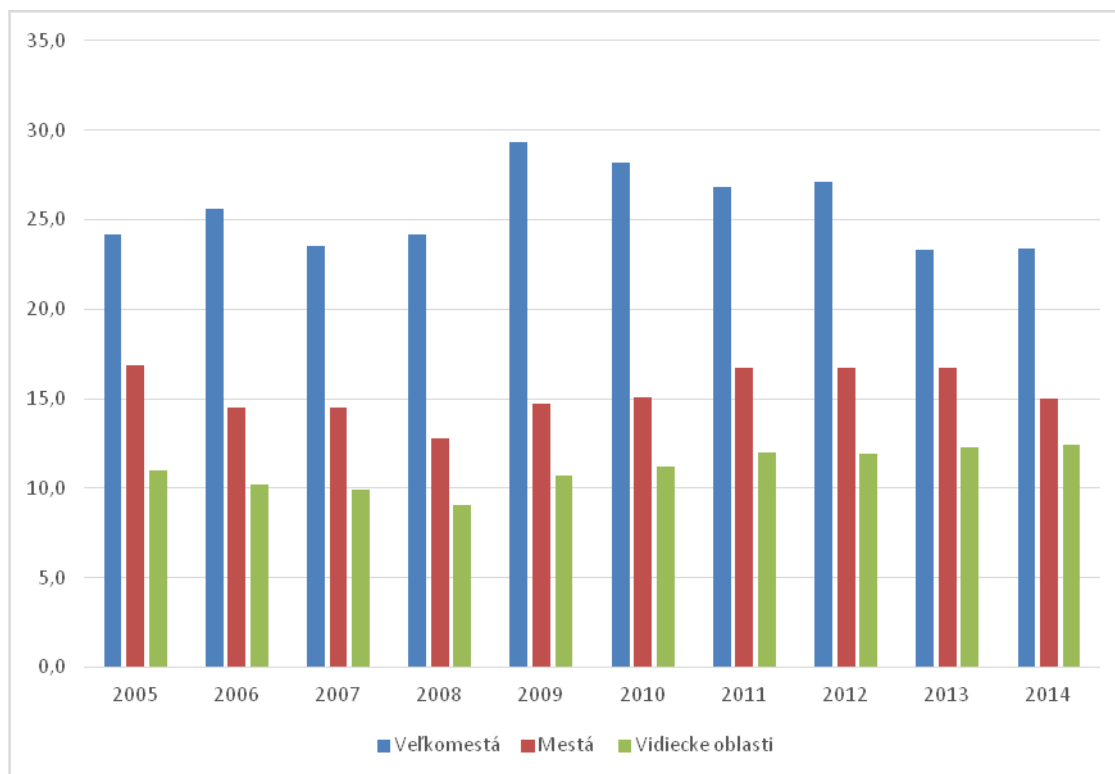
Tabuľka 18: Mediánový disponibilný ekvivalentný príjem podľa stupňa urbanizácie (v €, ročné sumy)

	Veľkomestá	Mestá a predmestia	Vidiecke oblasti
2005	3 096	2 922	2 613
2006	3 748	3 347	3 073
2007	4 465	3 897	3 730
2008	5 509	4 792	4 435
2009	6 759	5 566	5 202
2010	7 347	5 981	5 633
2011	7 325	6 228	5 889
2012	8 113	6 915	6 432
2013	7 565	6 749	6 446
2014	7 519	6 734	6 364

Zdroj: Eurostat

Výrazný a pretrvávajúci ekonomický náskok miest potvrdzuje aj údaj o veľkosti ekonomicky zabezpečenej populácie. Za takú možno považovať tú časť populácie, ktorej (ekvivalentný) príjem je vyšší ako nejaký násobok mediánového príjmu. Ak sa pozrieme na podiel osôb, ktoré disponujú príjmom vo výške 150 % mediánu príjmu, tak zistíme, že v roku 2014 žilo vo veľkomestách približne 25 % ľudí patriacich do tejto kategórie. V období medzi rokmi 2005 a 2014 tento podiel kolísal, v roku 2009 žilo v oblastiach s vysokou hustotou osídlenia až 30 % ľudí s príjmom rovnajúcim sa 150 % mediánu alebo vyšším. Vo vidieckych osídleniach je zastúpenie tejto príjmovej kategórie oveľa nižšie: v roku 2014 sem patrilo 12,4 % obyvateľov, čo predstavuje najvyššiu dosiahnutú hodnotu v sledovanom období. Veľkosť ekonomicky zabezpečenej populácie vo vidieckych oblastiach sa kontinuálne pohybuje pod priemernou hodnotou za celé Slovensko. V tomto ohľade majú oblasti so stredne hustým osídlením, ktoré sa v novej klasifikácii podľa stupňa urbanizácie označujú ako mestá a predmestia, bližšie k vidieckym než husto osídleným oblastiam. Podiel populácie s príjmom vo výške 150 % mediánu alebo vyšším sa tu totiž s výnimkou dvoch rokov ani raz nedostal na úroveň priemernej hodnoty za celé Slovensko.

Graf 9: Podiel obyvateľov s príjmom 150 % mediánu a viac podľa stupňa urbanizácie

Zdroj: Eurostat

Celková vyššia úroveň príjmov v mestách a veľkých mestách je spojená s demografickým profilom týchto osídlení a procesmi, ktoré viedli postupne k „omladzovaniu“ demografickej štruktúry miest. Zároveň však odráža lepšie ekonomické podmienky, vrátane lepších podmienok pre uplatnenie sa na trhu práce. K bežne sledovaným ukazovateľom patrí v tejto súvislosti rozsah nezamestnanosti (miera nezamestnanosti, počet nezamestnaných v rôznych kategóriách a pod.), ktorá zachytáva situáciu na úrovni jednotlivcov. Avšak pri sledovaní rizika chudoby a sociálneho vylúčenia je dôležité zachytiť situáciu na úrovni domácnosti, pretože tam dochádza ku kumulácii a prerozdeleniu zdrojov, k spoločnému hospodáreniu a k voľbám ovplyvňujúcim životnú úroveň (ako napríklad preferovanie určitého typu spotrebného správania, a pod.). Z tohto dôvodu sa zameriame na ukazovateľ pracovnej intenzity v domácnostiach SR²², ktorý vyjadruje, v akej miere sa v domácnosti využíva pracovný potenciál - akú časť z celkovo dostupného času na prácu členovia domácnosti v produktívnom veku skutočne odpracujú. Zjednodušene, pracovná intenzita je pre každú domácnosť vypočítaná tak, že počet hodín odpracovaných členmi domácnosti vo veku 18-59 rokov sa vydá celkovou sumou času, ktorú by teoreticky mohli odpracovať. Výsledkom je ukazovateľ, ktorý môže nadobúdať hodnoty v rozpätí od 0 (0% - v domácnosti nikto nepracuje) do 1 (100% - v domácnosti pracujú všetky osoby v produktívnom veku na 100 %). V centre našej pozornosti je odvodený ukazovateľ - veľmi nízka pracovná intenzita, ktorý odkazuje k domácnostiam, v ktorých osoby v produktívnom veku odpracujú menej ako 20 %

²² Analýza nezamestnanosti, dlhodobej nezamestnanosti a poberania sociálnych transferov na úrovni miest bude súčasťou záverečnej správy venovanej priamo analýze mestskej chudoby (správy z 3. a 4. etapy riešenia tejto výskumnej úlohy).

ich celkového potenciálu (potenciálneho pracovného času). Bude nás teda zaujímať, aký je podiel osôb vo veku 0-59 rokov, ktoré žijú v domácnostiach s veľmi nízkou pracovnou intenzitou. Ide o osoby v domácnostiach, kde sa kumuluje nezamestnanosť, ekonomická neaktivita, či fragmentárna alebo epizodická participácia na trhu práce. Tento posun na úroveň domácnosti umožňuje sledovať kontext, ktorý je kľúčový pre analýzu výskytu chudoby a sociálneho vylúčenia.

Z hľadiska kumulácie oslabeného vzťahu k trhu práce v domácnostiach predstavuje mestský priestor dištinktívnu kategóriu. Podiel osôb žijúcich v domácnostiach, kde nikto alebo takmer nikto nepracuje je v husto a stredne husto osídlených oblastiach oveľa nižší než na vidieku. V husto osídlených územiach došlo v posledných desiatich rokoch k výraznému pozitívnemu trendu, keď podiel osôb v domácnostiach s veľmi nízkou pracovnou intenzitou klesá - medzi rokmi 2005 a 2014 o 1,6 percentuálneho bodu. Na strane druhej, v mestách patriacich do priemerne husto obývaných území sa podiel populácie žijúcej v prostredí koncentrovanej nezamestnanosti/neaktivity zvyšoval, medzi rokmi 2005 a 2014 stúpol o 1,2 percentuálneho bodu. Spolu so zvýšením tejto rizikovej populácie aj vo vidieckych oblastiach máme pred sebou empirickú evidenciu, že stupeň urbanizácie diferencuje veľkosť populácie zasiahnutej ekonomickou neistotou. V roku 2014 bol podiel tejto populácie vo veľkomestách takmer štyrikrát nižší než vo vidieckych oblastiach a približne dvaapokrát nižší než v stredne husto osídlených oblastiach. Berúc do úvahy predchádzajúce zistenia, že kategória osôb žijúcich v domácnostiach s nízkou intenzitou práce a kategória osôb vystavených riziku príjmovej chudoby sa do veľkej miery prekrývajú (Gerbery 2013: 14), môžeme formulovať predbežný záver, že riziko príjmovej chudoby má tendenciu klesať vo veľkých mestách, pričom v ostatných oblastiach dochádza k posilňovaniu podmienok pre jej nárast.

Tabuľka 19: Podiel osôb žijúcich v domácnostiach s veľmi nízkou pracovnou intenzitou podľa stupňa urbanizácie (% populácie vo veku 0-59 rokov)

	Veľkomestá	Mestá a predmestia	Vidiecke oblasti
2005	4,2	5,8	8,0
2006	4,4	5,8	7,5
2007	4,1	6,9	7,7
2008	3,1	4,7	7,0
2009	3,2	4,7	8,0
2010	4,5	6,4	11,5
2011	3,9	7,2,	10,3
2012	3,1	6,9	9,8
2013	3,3	7,3	10,0
2014	2,6	7,0	9,9

Zdroj: Eurostat

Posledné dekády sme svedkami silných migračných tokov smerom do veľkých miest, ktoré sú gravitačnými bodmi ekonomicky napredujúcich regiónov. Deje sa to v situácii, keď výstavba domov a bytov je v porovnaní s minulosťou menej intenzívna. Podľa Sčítania obyvateľov, domov a bytov z roku 2011 predstavoval priemerný vek domov na Slovensku 45,2 rokov. Medzi rokmi 2001 a 2011 bolo postavených necelých 7 % všetkých obývaných domov (najviac obývaných domov sa na Slovensku postavilo po druhej svetovej vojne a v rokoch, ktoré po nej nasledovali). V takejto situácii neprekvapí, že Slovensku patrí ku krajinám EÚ s veľmi vysokým podielom populácie žijúcej v preplnených obydliach (pre definíciu pozri nasledujúcu tabuľku). V roku 2014 žilo v preplnených obydliach 39 % populácie na Slovensku, čo je približne o 22 percentuálnych bodov viac ako bol priemer za celú EÚ. Tento podiel je vyšší aj v porovnaní so susednou Českou republikou, kde v preplnených obydliach žilo 20 % populácie. Z prechádzajúcich analýz vieme, že v preplnených obydliach žijú najmä rizikové kategórie: viacdenné domácnosti, domácnosti osamelých rodičov, či osoby s veľmi nízkymi príjmami. Zároveň, v preplnených obydliach žijú najmä ľudia, ktorí obydliá nemajú v osobnom vlastníctve, ale prenajímajú si ich.

Všetky tieto charakteristiky napovedajú, že mestské prostredie na Slovensku sa vyznačuje vyšším výskytom preplnených obydlií, v ktorých žije viac ľudí. Údaje z EU SILC to potvrdzujú. V oblastiach s vysokým stupňom urbanizácie žilo v preplnených obydliach 39,5 % obyvateľov. Od roku 2005 došlo v tomto type priestoru k pozitívnemu vývoju, keď sa podiel zasiahnutej populácie znížil o viac ako dvanásť percentuálnych bodov. Najvyšší podiel ľudí v obydliach, ktoré veľkostne nezodpovedajú počtu a zloženiu domácností, bol zaznamenaný v priemerne husto osídlených územiach – teda v mestách a predmestiach. V roku 2014 tu žilo v takýchto podmienkach 46 % populácie, čo bolo o štrnásť percentuálnych bodov viac ako na vidieku. Po roku 2005 sa situácia v mestách a predmestiach najprv vyvíjala pozitívne, keďže došlo k redukcii rizikovej populácie, avšak po roku 2012 sa trend obrátil a došlo k skokovitému zhoršeniu situácie. Detaily vývoja hodnôt tohto ukazovateľa ponúka príslušný graf.

Tabuľka 20: Kritériá pre identifikáciu „preplnených“ (over-crowded) a „plne nevyužitých“ (under-occupied) obydlií

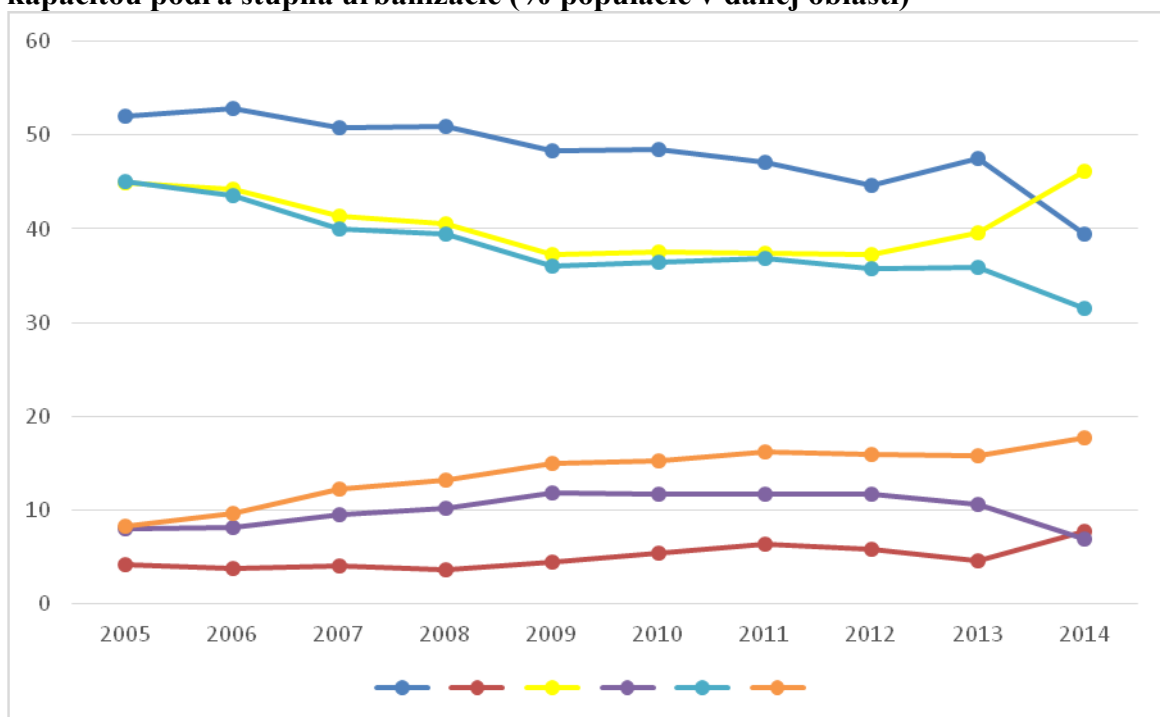
Kritériá pre zaradenie obydliia do kategórie „preplnené“	Kritériá pre zaradenie obydliia do kategórie „plne nevyužité“
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Nedisponuje ani jednou vlastnou izbou pre celú domácnosť. ▪ Nedisponuje izbou pre pár v domácnosti. ▪ Nedisponuje vlastnou izbou pre každú osobu vo veku 18 rokov a viac. ▪ Nedisponuje vlastnou izbou pre pár osôb rovnakého pohlavia vo veku od 12 až 17 rokov. ▪ Nedisponuje vlastnou izbou pre pár detí mladších ako 12 rokov. 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Disponuje viac než jednou vlastnou izbou pre celú domácnosť. ▪ Disponuje viac než jednou izbou pre pár v domácnosti. ▪ Disponuje viac než jednou vlastnou izbou pre každú osobu vo veku 18 rokov a viac. ▪ Disponuje viac než jednou vlastnou izbou pre pár osôb rovnakého pohlavia vo veku od 12 až 17 rokov. ▪ Disponuje viac než jednou vlastnou izbou pre pár detí mladších ako 12 rokov.

Poznámka: Na zaradenie obydliia do jednej alebo druhej kategórie stačí splnenie jedného kritéria.

Na opačnom póle podmienok bývania vzťahujúcich sa k veľkosti obydli sú také formy obydli, ktorých kapacita nie je naplno využívaná (under-occupied dwellings). Ide o obydli, ktoré sú príliš veľké pre potreby domácností, ktoré v nich žijú. Táto kategória obydli je v podstate náprotivkom konceptu preplnených obydli, a tak je aj definovaná (pre definíciu vid' tabuľku). Tomu zodpovedá i empirická evidencia. V husto osídlených oblastiach sa od roku 2005 podiel populácie v plne nevyužitých obydliach takmer zdvojnásobil a v roku 2014 dosiahol úroveň 8%. Podobne ako je tomu v prípade miest a predmestí (7 %). Tu je však hodnota ukazovateľa za rok 2014 výsledkom odlišného vývoja. V prípade miest sa podiel osôb v bytoch a domoch s nevyužitou kapacitou najprv zvýšil (z 8 % v roku 2005 až na úroveň 12 % v rokoch 2010 až 2012), po čom nasledoval zreteľný pokles. Najväčší potenciál nevyužitého priestoru na bývanie nájdeme v riedko osídlených oblastiach. V roku 2014 žilo v obydliach s nevyužitým potenciálom 18 % populácie vo vidieckych oblastiach. Počas jednej dekády sa tento podiel viac než zdvojnásobil.

Mestá a vidiek teda predstavujú dištinkívne kategórie z hľadiska veľkosti obydli a ich využívania, a to napriek určitým podobnostiam v ich vývojových trajektóriách. Na rurálnych územiach sa v priebehu posledných desiatich rokov zredukovala populácia bývajúca v preplnených obydliach a narástla populácia v obydliach s nevyužitými obytnými priestormi. Vo veľkomestách došlo k podobnému vývoju, hoci s odlišnou magnitúdou a dynamikou. Špecifické postavenia majú územia so stredne hustým osídlením, v ktorých boli trendy menej jednoznačné, ale v konečnom dôsledku mali opačné znamienka. Mestá a predmestia predstavujú jediný typ územia, kde sa v sledovanom období zvýšila veľkosť populácie v preplnených obydliach a znížil sa podiel osôb v prázdnejších obydliach.

Graf 10: Podiel populácie žijúcej v preplnených obydliach a v obydliach s nevyužitou kapacitou podľa stupňa urbanizácie (% populácie v danej oblasti)

Zdroj: Eurostat

Nevyužitý priestor v byte alebo dome je ekonomicky neefektívny. Môže viesť k vyšším nákladom, za ktoré domácnosť nedostáva protihodnotu. Príkladom sú dôchodcovské domácnosti žijúce mimo veľkých miest vo viacgeneračných domoch, ktoré sú z väčšej časti prázdne. Takéto domácnosti sú vystavené vyššiemu riziku zvýšených výdavkov na energie, ako i zvýšenému riziku energetickej chudoby (Gerbery – Filčák 2014). Nevyužitý obytný priestor sú však len jedným faktorom zvýšených výdavkov. Na Slovensku k nim treba určite pridať ešte príjmovú situáciu domácností, ktorá silno predeterminuje, akú záťaž bývanie predstavuje. Vieme, že zaťaženie nákladmi na bývanie má na Slovensku jasný sociálny gradient - týka sa predovšetkým ľudí s nízkymi príjmami. Zaťaženosť nákladmi na bývanie je ďalším ekonomickým indikátorom, ktorý vypovedá o zmene hmotnej a nehmotnej štruktúry v mestskom prostredí. Vyjadruje percentuálny podiel obyvateľstva žijúceho v domácnostiach, v ktorých celkové náklady na bývanie predstavujú viac ako 40 % disponibilného príjmu. Za prílišnú záťaž je tu teda považovaná taká výška výdavkov na bývanie, ktorej úhrada vedie k tomu, že domácnosti zostane v rukách menej než 60 % príjmu na iné výdavky.

Trochu prekvapivo, rozdiely medzi územiaми s rôznymi stupňami urbanizácie nie sú veľké. V domácnostiach, ktoré na bývanie vynakladali viac ako 40 % príjmov, žilo v roku 2014 11 % populácie v husto osídlených oblastiach, 8 % populácie v stredne husto osídlených územiach a 9 % obyvateľstva z rurálnych území. V rokoch 2006 a 2007 však bola situácia iná. Respektíve, medziročne sa zásadným spôsobom menila. V roku 2006 bol podiel ľudí v domácnostiach zaťažených výdavkami na bývanie vyšší v oblastiach s nižším stupňom urbanizácie a v roku 2007 sa situácia otočila, keď skokovito narástol podiel ohrozenej populácie vo veľkých mestách. Odvtedy sa situácia viac menej stabilizovala a urbánno-rurálne rozdiely sa vytratili

Tabuľka 21: Miera zaťaženia nákladmi na bývanie podľa stupňa urbanizácie

	Veľkomestá	Mestá a predmestia	Vidiecke oblasti
2005	13,0	16,0	14,4
2006	12,2	17,7	17,7
2007	22,5	17,6	14,9
2008	5,6	6,0	5,2
2009	8,1	9,1	10,4
2010	5,8	8,0	8,4
2011	8,0	8,3	8,7
2012	7,7	7,8	9,1
2013	8,2	7,3	9,1
2014	10,8	8,0	8,8

Poznámka: Miera zaťaženia nákladmi na bývanie odkazuje k podielu obyvateľov žijúcich v domácnostiach, ktoré vynakladajú na bývanie viac ako 40 % disponibilného príjmu. Zdroj: Eurostat

Doterajšie údaje naznačujú, že podmienky bývania mimo husto obývaných zón sú o čosi priaznivejšie. Ľudia v nich žijú častejšie v priestrannejších bytov a menej často dávajú na služby spojené s bývaním veľkú časť príjmu. S mestským priestorom sú zase častejšie spojené vysoké výdavky na bývanie a život v preplnených obydliach. Tento obraz sa trochu zmení, ak ho doplníme o kumuláciu problémov s bývaním. Kombinácia ťažkostí má s vysokou pravdepodobnosťou ničivejší dopad na životnú úroveň než vplyv jednotlivých problémov samostatne. K takejto kombinácii odkazuje ukazovateľ „miera závažnej deprivácie v oblasti bývania“, ktorý hovorí o podiele populácie, ktorá žije v preplnených obydliach a zároveň je deprivovaná aspoň v jednej z troch sledovaných oblastí vzťahujúcich sa k bývaniu (zatekajúca strecha/vlhké steny, absencia sprchy/vane a WC, príliš tmavé obydlie). Keďže takáto kombinácia indikuje závažné narušenie saturácie jednej zo základných ľudských potrieb, ktorá navyše ovplyvňuje výsledky vo viacerých ďalších oblastiach života (trh práce, štúdium, založenie rodiny), jej signifikantná prítomnosť indikuje prítomnosť chudoby a sociálneho vylúčenia.

Podiel osôb vystavených závažnej deprivácii v oblasti bývania zaradzuje Slovensko k úspešnejším krajinám EÚ - pohybuje sa celý čas pod priemerom EÚ. Keďže miera preplnenosti obydli, ktorá vstupuje do identifikácie závažnej deprivácie, je na Slovensku veľmi vysoká (výrazne nad priemerom EÚ), za pozitívnym výsledkom musí stáť dobrá situácia v bývaní sledovaná cez tri vyššie spomenuté ukazovatele, respektíve veľmi slabý výskyt jej kombinácie s preplnenosťou obydli.

V klasifikácii podľa stupňa urbanizácie to platí predovšetkým pre územia s vysokou hustotou osídlenia. Miera závažnej deprivácie tu v roku 2014 predstavovala len 2,6 %, čo je historicky najnižšia hodnota v celom sledovanom období. So znižujúcim sa stupňom urbanizácie sa miera závažnej deprivácie v oblasti bývania zvyšuje: v oblastiach identifikovaných ako mestá a predmestia dosiahla v roku 2014 úroveň 3,8 % a v oblastiach s riedkym osídlením bola miera závažnej deprivácie v oblasti bývania dvojnásobne vyššia než v husto obývaných oblastiach. Čiže kým samotná preplnenosť obydli vyznieva pre mestské prostredie negatívne, jej kombinácia s depriváciou v bývaní ho posúva do pozitívnejšieho svetla. Indikuje to horšie výsledky rurálneho prostredia v oblasti takých podmienok bývania ako sú vlhké steny a zatekajúca strecha, absencia vane/sprchy a toalety, či málo svetla v obydli.

Tabuľka 22: Miera závažnej deprivácie v oblasti bývania podľa stupňa urbanizácie (% populácie)

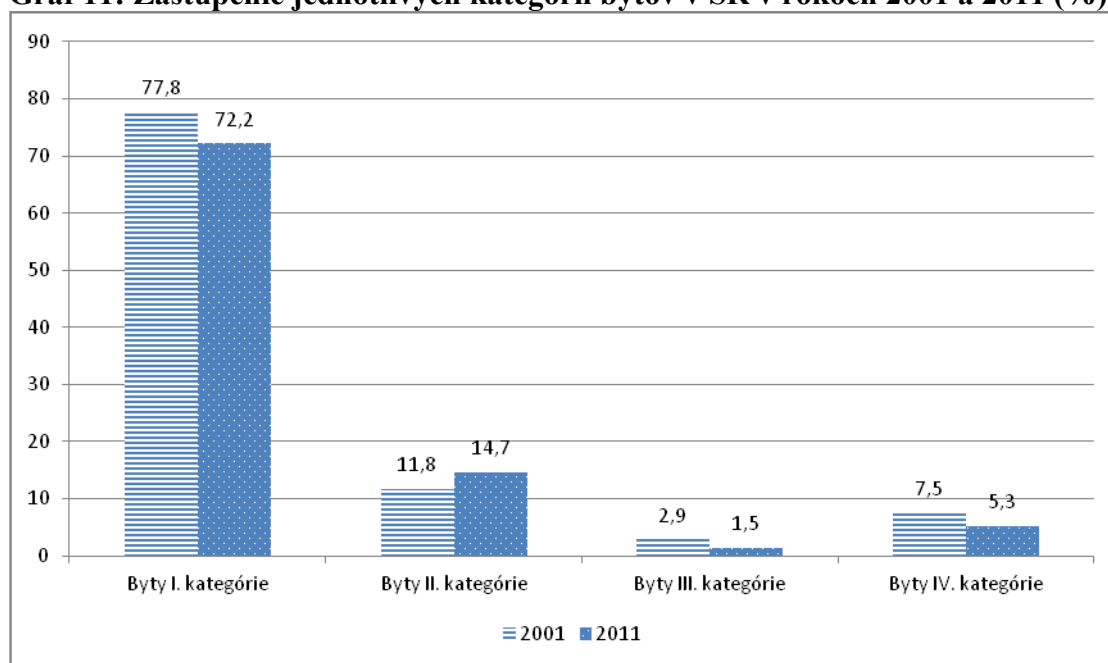
	Veľkomestá	Mestá a predmestia	Vidiecke oblasti
2005	4,1	5,1	8,6
2006	4,1	5,8	5,7
2007	4,0	4,8	4,7
2008	4,8	5,4	6,1
2009	3,9	3,8	4,7

2010	3,1	3,6	4,4
2011	2,1	4,9	6,2
2012	3,0	5,2	6,2
2013	2,8	4,3	5,5
2014	2,6	3,8	5,6

Zdroj: Eurostat

Predobraz relatívne priaznivej situácia z hľadiska ohrozenia závažnou materiálnou depriváciou, ktorú možno na Slovensku v posledných rokoch sledovať, nájdeme v štruktúre bytov podľa ich kategórie. Rozoznávajú sa štyri kategórie bytov: kým do prvej kategórie patria byty s ústredným kúrením, záchodom, kúpeľňou a dodávkou teplej vody, byty v druhej až štvrtej kategórie sú byty, v ktorých kvalitatívna úroveň technického vybavenia sa postupne znižuje. Byty prvej kategórie na Slovensku prevažujú, v roku 2011 predstavovali takmer tri štvrtiny (72,2 %) bytov. Druhé najvyššie zastúpenie majú byty druhej kategórie. Bytov štvrtej kategórie je viac než bytov tretej kategórie. Ako ukazuje nasledujúci graf, medzi rokmi 2001 a 2011 došlo k poklesu zastúpenia bytov najvyššej kategórie a aj bytov tretej a štvrtej kategórie. Tento pokles bol kompenzovaný nárastom podielu bytov druhej kategórie.

Graf 11: Zastúpenie jednotlivých kategórií bytov v SR v rokoch 2001 a 2011 (%)

Zdroj: Štatistický úrad SR, Sčítanie obyvateľov, domov a bytov v rokoch 2001 a 2011

Doteraz analyzované aspekty mestského prostredia mali viac-menej bezprostredný vzťah k chudobe a sociálnemu vylúčeniu. Chudoba v mestskom prostredí tu potom znamená to, koľko ľudí zdieľa vybrané charakteristiky negatívne ovplyvňujúce životnú úroveň. Viazajú sa na individua, jej rozsah je daný ich súčtom. Mestské prostredie má ale z definície aj

priestorovú dimenziu. A chudoba v mestskom prostredí je potom i vlastnosťou (nad-individuálnych) vzorcov usporiadania populácie, ich inštitucionálneho, geografického vymedzenia, či existujúcej infraštruktúry. V tomto zmysle hovoríme o chudobných štvrtiach, vylúčených lokalitách, no-go zónach či deprivovaných susedstvách. Charakteristiky sociálnej klímy v takýchto priestorových jednotkách, chápanej v čo najširšom význame, sú pre pochopenie chudoby v mestskom prostredí rovnako dôležité ako ukazovatele príjmovej úrovne, koncentrácie nezamestnanosti v domácnostiach či podmienok bývania. V zisťovaní EU SILC sú zbierané informácie o dvoch ukazovateľov takejto sociálnej klímy v priestore, ktoré je typické pre mesto - v susedstve: a) výskyt kriminality, násilia alebo vandalizmu, a b) výskyt znečistenia alebo iných environmentálnych problémov. V oboch prípadoch ide o názor respondentov a výsledkom je štandardný ukazovateľ toho, aká časť populácie žije v susedstvách s takýmito negatívnymi javmi. Nôvum oproti prechádzajúcim ukazovateľom spočíva práve v dôraze na život v určitej priestorovej jednotke s určitými negatívnymi sociálnymi charakteristikami.

Údaje potvrdzujú (v podstate samozrejmy) predpoklad, že oblasti s vyššou hustotou osídlenia majú nebezpečnejší profil. Znamená to, že ľudia v nich žijú častejšie v nebezpečných susedstvách s kriminalitou, násilím a vandalizmom. Platí to pre veľkomestá i mestá s predmestiami. Zároveň platí, že medzi týmito oblasťami došlo v priebehu posledných desať rokov ku konvergencii. Kým v roku 2005 žilo v susedstvách s kriminalitou, násilím a vandalizmom nachádzajúcich sa v husto osídlených oblastiach 18 % populácie, v oblastiach so stredne hustým osídlením v takýchto susedstvách bol tento podiel dvakrát nižší. V priebehu desiatich rokov sa podiel populácie v rizikových susedstvách vo veľkomestách výrazne znížil (hoci vývoj nebol priamočiary) a v mestách a predmestiach sa zase zvýšil. Tieto opačné trendy mali za výsledok, že v roku 2014 bol rozdiel v podiele ohrozenej populácie len tri percentuálne body. Susedstvá vo vidieckych oblastiach sú vnímané ako bezpečnejšie. V roku 2014 sa s kriminalitou, násilím alebo vandalizmom stretlo 5 % ich populácie. Nízku mieru ohrozenia (v porovnaní s oblasťami s vyšším stupňom urbanizácie) možno vo vidieckych oblastiach pozorovať celých desať rokov. Od roku 2012 miera ohrozenia klesá kontinuálne.

Načrtnutý obraz sa zmení, ak sa nebudeme zaoberať celou populáciou, ale len osobami nachádzajúcimi sa pod hranicou chudoby. Na základe výskumov ale i žitej skúsenosti sa zvyčajne predpokladá, že mestský priestor je sociálne stratifikovaný a že problémové štvrte sú obývané predovšetkým nižšími sociálnymi vrstvami. Tento predpoklad tu môžeme otestovať na základe proxy indikátora „podiel chudobnej populácie v rizikových susedstvách“.

Dáta ukazujú, že tento predpoklad neplatí úplne, respektíve, že jeho platnosť varuje v závislosti od stupňa urbanizácie. Prekvapujúco, na územiach s vysokou hustotou osídlenia neplatí (absolútne), že chudobná populácia žije častejšie v susedstvách charakteristických patologickými javmi. Z desiatich sledovaných rokov prekročoval podiel chudobnej populácie v týchto susedstvách podiel celkovej populácie len v štyroch rokoch, ktoré sú súčasťou obdobia, kedy sa podiel chudobnej populácie v rizikových susedstvách rapídne zvýšil. Posledné dva roky 2013 a 2014 sa však opäť narúša na prvý pohľad samozrejماً predstava, že horšie časti veľkých miest sú záležitosťou najmä chudobných ľudí.

Územia so stredne hustým osídlením – mestá a predmestia – vykazujú iný vzorec distribúcie. V nebezpečných susedstvách miest a predmestí žije častejšie chudobné obyvateľstvo. A platí to pre celé sledované obdobie, s výnimkou jedného roka. Čiže, kým vo veľkých mestách sú štvrte s patologickými javmi záležitosťou majoritnej i chudobnej populácie, v mestách a predmestiach v nich už prevažuje chudobné obyvateľstvo.

Problémové susedstvá sú častejšie obývané chudobnými ľuďmi aj na vidieku. V roku 2014 bol ich podiel v problémových susedstvách v porovnaní s celou populáciou vyšší takmer o tri percentuálne body.

Tabuľka 23: Výskyt kriminality, násilia alebo vandalizmu v susedstve podľa stupňa urbanizácie (% celej populácie a % chudobnej populácie)

	Celá populácia			Chudobná populácia		
	Veľkomestá	Mestá a predmestia	Vidiecke oblasti	Veľkomestá	Mestá a predmestia	Vidiecke oblasti
2005	17,8	8,5	5,5	12,0	10,5	6,4
2006	17,8	6,6	4,8	15,3	8,4	5,5
2007	17,3	5,5	4,6	16,2	5,6	6,0
2008	17,0	6,3	6,8	20,5	8,0	10,9
2009	23,7	9,2	7,1	18,2	12,5	8,8
2010	19,0	8,5	5,8	19,6	7,6	6,0
2011	18,5	8,8	5,9	19,8	14,7	5,8
2012	15,6	9,4	6,4	18,2	11,0	6,6
2013	12,1	10,8	6,1	8,9	14,9	10,8
2014	13,3	10,1	5,0	8,3	16,9	7,5

Zdroj: Eurostat

Ďalšou (nad-individuálnou) charakteristikou priestorového rozloženia je jeho znečistenie a prítomnosť iných environmentálnych problémov. Ako ukazuje nasledujúca tabuľka, posledná dekáda priniesla v tomto ohľade pozitívny vývoj. Podiel populácie žijúcej v znečistených oblastiach sa znížil, a to tak v mestách ako aj na vidieku. Ďalej, dôležitým poznatkom je, že v prípade oblastí zasiahnutých environmentálnymi rizikami funguje klasifikácia území podľa stupňa urbanizácie presne podľa predpokladov. Po prvé, v znečistených oblastiach žijú najčastejšie obyvatelia husto obývaných území. So znižujúcim sa stupňom urbanizácie sa znižuje aj podiel populácie, ktorá v žije v takýchto podmienkach. Po druhé, prinajmenšom v stredne husto a riedko osídlených oblastiach sú znečistené oblasti častejšie obývané chudobnými ľuďmi. V husto obývaných oblastiach to platí len v posledných rokoch, tento stratifikačný vzorec má menej jasné kontúry ako v prípade miest a vidieka.

Tabuľka 24: Výskyt znečistenia a iných environmentálnych problémov (% celej populácie a % chudobnej populácie)

	Celá populácia			Chudobná populácia		
	Veľkomestá	Mestá a predmestia	Vidiecke oblasti	Veľkomestá	Mestá a predmestia	Vidiecke oblasti
2005	23,8	18,7	15,8	13,3	21,8	17,9
2006	26,3	19,8	16,5	22,5	22,6	13,9
2007	24,7	17,2	14,7	30,8	18,3	18,5
2008	26,0	17,6	16,4	26,3	22,1	19,8
2009	29,5	22,2	21,3	26,7	21,8	21,5
2010	25,5	21,2	16,3	29,5	17,6	17,9
2011	20,8	18,0	14,1	18,6	19,2	13,8
2012	18,7	17,2	11,8	15,9	16,6	17,2
2013	17,6	17,9	11,3	18,2	21,3	19,2
2014	16,1	13,2	9,1	19,7	27,3	11,6

Zdroj: Eurostat

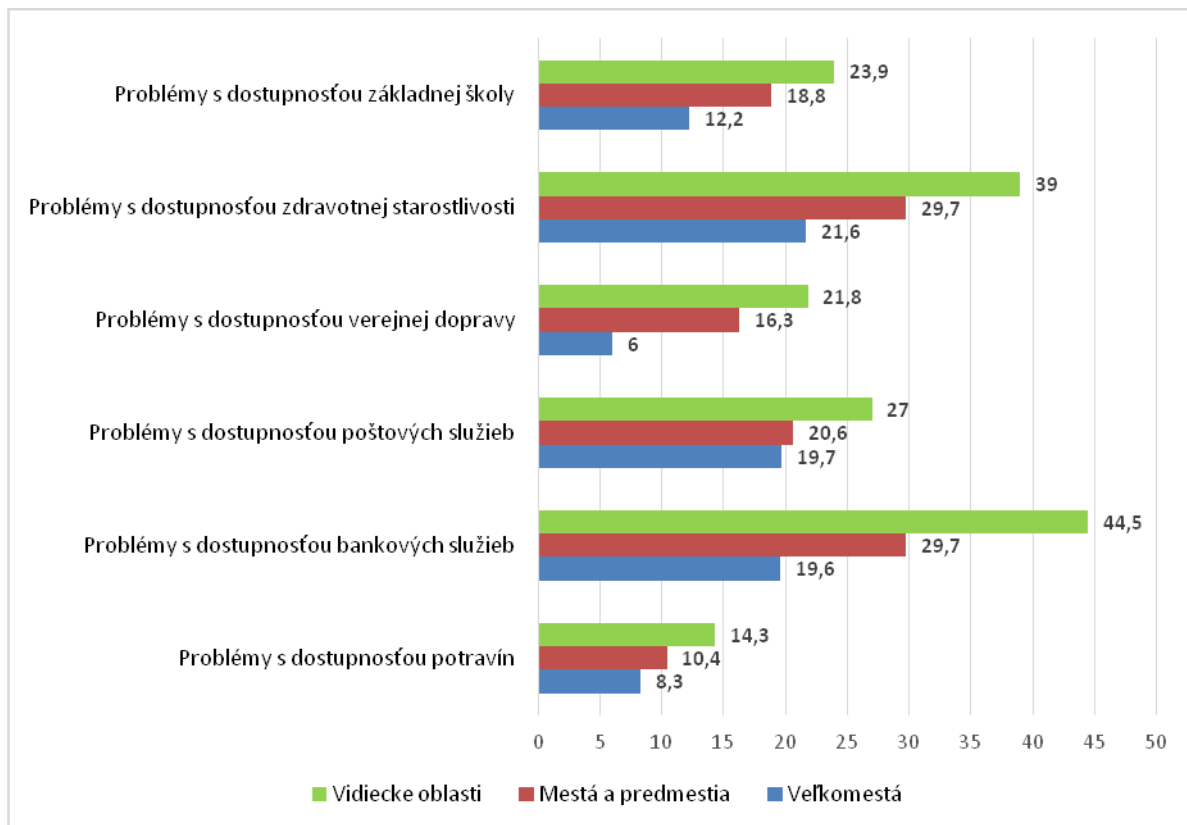
Plnohodnotná participácia na živote spoločnosti si vyžaduje vytváranie podmienok pre saturáciu určitých typov potrieb. K takýmto podmienkam patrí infraštruktúra služieb, ktoré sú nevyhnutné pre štandardné fungovanie domácností. Ide o verejné služby, ako sú zdravotná starostlivosť či vzdelávanie, ako aj o služby ponúkané a kupované v rámci trhovej výmeny, ako sú bankové služby, predaj potravín a pod. Nedostupnosť alebo sťažená dostupnosť takýchto služieb vytvárajú sťažené podmienky pre plnohodnotné zapojenie sa do života spoločnosti a zároveň limitujú aj možnosti zámernej redukcie sociálnych rizík (napríklad prostredníctvom pravidelnej školskej dochádzky pre deti žijúce v marginalizovaných osídleniach, alebo prostredníctvom pravidelnej zdravotnej starostlivosti).

Informácie o občianskej vybavenosti nie sú predmetom pravidelného zisťovania v rámci EU SILC-u. Zbierajú sa však v takzvaných ad hoc moduloch, ktoré sú k nemu v určitých časových intervaloch pripojené. Konkrétne, sú súčasťou ad hoc modulu o podmienkach bývania (EUSILC Housing Conditions ad hoc module), ktorý bol zrealizovaný v rokoch 2007 a 2012. Pre účely tejto analýzy možno využiť len údaje z roku 2012, pretože informácie o dostupnosti služieb za rok 2007 nie sú (zatiaľ) Eurostatom poskytované v triedení podľa stupňa urbanizácie. Pracovať tak možno len s časovou snímkou z jedného roka, ktorá však veľa naznačuje.

Ako ukazuje nasledujúci graf, problémy s dostupnosťou služieb sa mestskému prostrediu nevyhýbajú. Podiel obyvateľstva, ktorý im musí čeliť, je však vždy nižší než v rurálnom prostredí. Z údajov za rok 2012 tak vyplývajú tri hlavné argumenty. Po prvé, dostupnosť verejných a neverejných služieb sa zhoršuje s klesajúcim stupňom urbanizácie. Po druhé, ani

v samotných veľkých mestách nie je infraštruktúra služieb univerzálna. Naznačuje to stratifikáciu mestského prostredia na Slovensku do zón s odlišnou občianskou vybavenosťou. Po tretie, v mestách a veľkých mestách žije signifikantná časť obyvateľstva, ktorá má sťažený prístup k základným službám, ako ja zdravotná starostlivosť, poštové či bankové služby.

Graf 12: Problémy s dostupnosťou služieb podľa stupňa urbanizácie (2012, % populácie)

Poznámka: Údaje v grafe odkazujú k percentuálnemu podielu obyvateľstva, ktoré má „veľké“ alebo „skôr veľké“ ťažkosti s prístupom k danému typu verejnej služby

Zdroj: Eurostat

Konkrétne, berúc do úvahy len verejné služby obyvateľstvo žijúce v oblastiach s vysokou hustotou osídlenia má najmenej frekventované problémy s dostupnosťou k verejnej doprave. Veľké alebo určité ťažkosti má 6 % obyvateľov z veľkých miest. Pre porovnanie, na územiach so stredne hustým osídlením je to 17 % a v rurálnom prostredí 22 % obyvateľov. Dostupnosť základnej školy je - napriek tomu, že ide o zabezpečenie povinnej školskej dochádzky - problémom pre 12 % populácie vo veľkých mestách a 19 % v mestách a predmestiach. A ako už bolo spomenuté, najfrekventovanejším problémom je dostupnosť zdravotnej starostlivosti. V husto osídlených oblastiach sa týka až 22 % populácie. V stredne osídlených oblastiach dokonca 30 % a vo vidieckych oblastiach má problém s prístupom k službe zdravotnej starostlivosti až 39 % populácie.

Čo sa týka služieb poskytovaných súkromnými subjektmi, najproblematickejšie sa javí zabezpečenie prístupnosti k bankovým službám. Vo veľkých mestách má s tým problém

každý piaty obyvateľ. Na stredne husto obývaných územiach sa to dotýka 30 % obyvateľov. Vidiecke osídlenia predstavujú špeciálny, dištinktívny prípad: problémy s dostupnosťou bankových služieb má viac než 40 % populácie. Najmenšie rozdiely podľa stupňa urbanizácie sa ukazujú pri vybavenosti predajňami potravín. V tomto ohľade sú si veľké mestá, mestá a vidiek najviac podobné.

Väčšina doteraz prezentovaných údajov mala charakter „tvrdých“, „objektívnych“ údajov týkajúcich sa domácností, ktoré sú overiteľné (a v priebehu zisťovaní väčšina z nich aj bola overená). Na záver by sme sa radi pristavili pri viac „subjektívnych“ ukazovateľoch, ktoré vyjadrujú názory a pocity respondentov. Podľa nás predstavujú veľmi vhodný doplnok k vyššie uvedeným empirickým zisteniam o povahe mestského priestoru a jeho diferenciacii voči rurálnemu prostrediu.

V ad hoc module zisťovania EU SILC z roku 2013 venovanom životnému blahu a kvalite života (EU SILC Well-being ad hoc module) bola zisťovaná miera spokojnosti s vybranými aspektmi života, ktorá bola meraná na škále od 1 do 10, kde 1 znamenala úplnú nespokojnosť a 10 úplnú spokojnosť. Podobne ako pri module o podmienkach bývania, aj tu môžeme použiť údaje len za jeden rok. Dôvodom je, že tento modul bol zatiaľ implementovaný len raz – v roku 2013. Nasledujúca tabuľka ponúka pohľad na priemerné hodnoty za štyri aspekty života, a to v troch typoch osídlení líšiacich sa stupňom urbanizácie. Popri priemerných hodnotách za jednotlivé typy oblastí sú v tabuľke uvedené aj šípky, ktorých smer ukazuje, či je daná hodnota nad alebo pod priemerom za celú SR.

Tabuľka 25: Spokojnosť s vybranými aspektmi života - priemerné známky podľa stupňa urbanizácie (2013, % populácie)

	Veľkomestá	Mestá a predmestia	Vidiecke oblasti
Spokojnosť s obydľím	7,4 ↓	7,5 ↓	7,7 ↑
Spokojnosť pracou/zamestnaním	7,2 —	7,1 ↓	7,3 ↑
Spokojnosť rekreačnými oblasťami a parkmi	6,4 ↓	6,7 ↓	7,0 ↑
Spokojnosť s bezprostredným okolím	6,3 ↓	6,8 ↓	7,1 ↑

Poznámka: Smer šípok ukazuje, či je daná hodnota nad priemernou hodnotou za celé Slovensko alebo pod ňím.

Zdroj: Eurostat a autori

Obyvatelia vidieckych oblastí sú vo všeobecnosti spokojnejší so sledovanými dimenziami „dobrého života“ než obyvatelia hustejšie obývaných území. Priemerná spokojnosť ľudí z vidieka je pri všetkých štyroch dimenziách vyššia ako priemerná hodnota za celé Slovensko. Spokojnosť obyvateľov husto i stredne husto obývaných miest je zase väčšinou pod celoslovenským priemerom. Najvyššia miera spokojnosti medzi obyvateľmi Slovenska sa vzťahuje k ich obydliu. Vo veľkých mestách získalo obydlie priemernú známku 7,4, v mestách 7,5. Najvyššia spokojnosť s obydľím ale vládne vo vidieckych oblastiach,

s priemernou známkou 7,5.²³ Za vysokou spokojnosťou s obydľím nasleduje spokojnosť s prácou, zamestnaním. Prekvapivo, aj v tomto prípade vykazujú väčšiu spokojnosť obyvatelia riedko osídlených oblastí. Výraznejšie rozdiely medzi mestom a vidiekom sa objavujú pri hodnotení spokojnosti s vonkajším prostredím - s rekreačnými zónami a bezprostredným okolím. Zodpovedá to našim predchádzajúcim empirickým zisteniam, podľa ktorých podiel populácie žijúcej v znečistených oblastiach je vyšší na územiach s vyššou hustotou osídlenia.

Záver

Na základe analýzy údajov zo „Zisťovania príjmov a životných podmienok“, triedených podľa stupňa urbanizácie, je možné sformulovať niekoľko silných záverov ohľadne zmien mestskej materiálnej a nemateriálnej štruktúry a ich dopadov na mestské prostredie.

- ✓ Veľké mestá na Slovensku si udržiavajú svoj ekonomický náskok, vyjadrený celkovou vyššou príjmovou úrovňou a podielom ľudí vo vyšších príjmových kategóriách. Mestá ako oblasti s priemerne hustým osídlením vykazujú vyššiu úroveň príjmov než vidiecke oblasti, ale z hľadiska počtu majetnejších vrstiev majú bližšie práve k rurálnemu prostrediu než k prostrediu veľkých miest.
- ✓ Vyššiu ekonomickú rozvinutosť miest potvrdzuje aj to, že podiel osôb žijúcich v domácnostiach, kde nikto alebo takmer nikto nepracuje je v husto a stredne husto osídlených oblastiach oveľa nižší než na vidieku. Z hľadiska kumulácie oslabeného vzťahu k trhu práce v domácnostiach predstavuje mestský priestor dištinktívnu kategóriu.
- ✓ Mestské prostredie na Slovensku sa vyznačuje vyšším výskytom preplnených obydľí než vidiecke prostredie.
- ✓ Kým z hľadiska preplnenosti obydľí vyznieva mestské prostredie negatívne, kombinácia preplnenosti a deprivácie v bývaní (vlhké steny a zatekajúca strecha, absencia vane/sprchy a toalety, či málo svetla v obydľí) znamená horšie výsledky pre rurálne prostredie.
- ✓ Oblasti s vyššou hustotou osídlenia majú nebezpečnejší profil - ľudia v nich častejšie žijú častejšie v nebezpečných susedstvách s kriminalitou, násilím a vandalizmom. Platí to pre veľkomestá i mestá s predmestiami. Zároveň platí, že medzi týmito oblasťami došlo v priebehu posledných desať rokov ku konvergencii.
- ✓ Kým vo veľkých mestách sú štvrte s patologickými javmi záležitosťou majoritnej i chudobnej populácie, v mestách a predmestiach v nich už prevažuje chudobné obyvateľstvo.
- ✓ V znečistených oblastiach žijú najčastejšie obyvatelia husto obývaných území. So znižujúcim sa stupňom urbanizácie sa znižuje aj podiel populácie, ktorá v žije v takýchto podmienkach.
- ✓ V stredne husto a riedko osídlených oblastiach sú znečistené oblasti častejšie obývané chudobnými ľuďmi. Pre veľké mestá takýto vzorec alokácie chudobnej a majoritnej populácie nie je úplne zreteľný.

²³ Keďže na meranie spokojnosti bola použitá škála so stupňami 1 až 10, aj na prvý pohľad malé rozdiely (napríklad jedna desatina bodu) v priemernej spokojnosti majú substantívny význam.

- ✓ Dostupnosť verejných a neverejných služieb sa zhoršuje so znižujúcou sa hustotou osídlenia. Avšak ani vo veľkých mestách a mestách nie je infraštruktúra služieb univerzálna. Žije tu významná časť obyvateľstva, ktorá má sťažený prístup k základným službám, ako je zdravotná starostlivosť, poštové či bankové služby. Naznačuje to stratifikáciu mestského prostredia na Slovensku do zón s odlišnou občianskou vybavenosťou.

ZÁVER

V predloženom texte sme predstavili empirické analýzy demografických a sociálnych zmien, so špecifickým zreteľom na ich regionálny a priestorový rozmer. Veľkú pozornosť, ktorú sme venovali demografickým zmenám, legitimizuje ich úloha „spúšťača“ a „zosilňovača“ sociálnych rizík. V meniacom sa demografickom profile populácie (na úrovni Slovenska, na úrovni krajov i okresov) sa postupne dostávajú do popredia také formy a štruktúry, ktoré sú nositeľmi sociálnych rizík. To si vyžaduje odpovede tak na centrálnej ako i lokálnej úrovni, a to predovšetkým v oblasti služieb a budovania občianskej vybavenosti a infraštruktúry. Zároveň, dochádza k takej premene demografického kontextu, ktorá vytvára tlak na verejné zdroje a ich prerozdelenie, čo môže viesť k podfinancovaniu opatrení pre niektoré kategórie rizikových skupín.

Správa zároveň poskytuje empirický obraz o sociálno-ekonomickej situácii a zmenách v mestskom a vidieckom priestore. Načrtáva kontúry základných diferenciačných línií medzi mestom a vidiekom a zároveň umožňuje konceptualizovať povahu sociálnych rizík v podmienkach veľkých miest a ostatných mestských sídel.

Získané výsledky predstavujú základ pre prácu na tretej a štvrtej etape riešenia výskumnej úlohy „Zhodnotenie dopadu demografického a sociálneho vývoja na mestské prostredie v SR“. V tretej etape budú poskytnuté detailné analýzy podôb mestskej chudoby na Slovensku, spoločných črt miest s výrazným podielom mestskej chudoby a ich typológia. V štvrtej etape budú formulované návrhy politických nástrojov, spolu s popisom dobrej praxe zo zahraničia.

LITERATÚRA

- ALAN, J.. 1987: Výzkum mladého manželství. In: *Populační zprávy*, 1-2, s. 9-13.
- BEZÁK, A., 2006: Vnútorne migrácie na Slovensku: Súčasné trendy a priestorové vzorce. In: *Geografický časopis*, r. 58, č. 1, s. 15-44
- BEZÁK, A., 2008: Dištančné vážené migračné miery a ich aplikácia pri analýze interregionálnych migrácií na Slovensku. In: *Geografická revue*, r. 4, č. 2, s. 31-41
- BLEHA, B. (Ed.), 2009: *Populačný vývoj Slovenska na prelome tisícročí: kontinuita či nová éra?* Bratislava: Geografika
- BLEHA, B., VAŇO, B., 2008: *Demografická budúcnosť okresov Slovenska. Približovanie či divergencia.* Bratislava: INFOSTAT
- BLEHA, B., ŠPROCHA, B., VAŇO, B., 2013: *Prognóza populačného vývoja Slovenskej republiky do roku 2060.* Bratislava: INFOSTAT
- BLEHA, B., VAŇO, B., BAČÍK, V. (eds.), 2014: *Demografický atlas Slovenskej republiky.* Bratislava: Geografika
- DŽAMBAZOVIČ, R., JURÁSKOVÁ, M., 2002: Sociálna exklúzia (vylúčenie) Rómov na Slovensku. In: VAŠEČKA, M. (Ed.): *Čačipen pal o Roma. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku.* Bratislava: IVO, s. 527-564
- DŽAMBAZOVIČ, R., 2003: Rodina a demografický vývoj. In: SOPÓCI, J. a kol.: *Slovensko v deväťdesiatych rokoch: osem pohľadov.* Bratislava: Univerzita Komenského, s. 229-266
- DŽAMBAZOVIČ, R., 2012: *Rodinné správanie v demografických dátach.* Bratislava: STIMUL. (Dostupné na: http://stella.uniba.sk/texty/RD_rodinne_spravanie.pdf)
- DŽAMBAZOVIČ, R., 2007: *Chudoba na Slovensku. Diskurz, rozsah a profil chudoby.* Bratislava: UK
- DŽAMBAZOVIČ, R., 2015: Reprodukčné a rodinné správanie na Slovensku (sociologická interpretácia trendov). In: CHORVÁT, I., DŽAMBAZOVIČ, R. (eds.): *Rodina na Slovensku v teórii a vo výskume.* Bratislava: Stimul, s. 11-51
- DŽAMBAZOVIČ, R., 2016: S kým žijeme v jednej domácnosti? Meniace sa formy rodinného správania na Slovensku z pohľadu štruktúry domácností. In: *Slovenská štatistika a demografia*, r. 26, č. 1, s. 29-47
- FALŤAN, L., 2015: *Sociopriestorová dimenzia životných istôt.* Bratislava: Sociologický ústav SAV
- FILADELFIOVÁ, J., 2010: Ženy a muži v práci a v rodine. In: CVIKOVÁ, J. (Ed.): *Rodová perspektíva v ekonómii. Aspekty mocenských vzťahov.* Bratislava: Aspekt, s. 77-118
- FILADELFIOVÁ, J., GERBERY, D., ŠKOBLA, D., 2006: *Správa o životných podmienkach rómskych domácností na Slovensku.* Bratislava: UNDP

- FILADELFIOVÁ, J., GERBERY, D., 2012: *Správa o životných podmienkach rómskych domácností na Slovensku 2010*. Bratislava: UNDP
- GERBERY, D., 2013: *Nízka intenzita práce a riziko chudoby u pracujúcich v nadväznosti na hodnotenie chudoby a sociálneho vylúčenia*. Bratislava: Inštitút pre výskum práce a rodiny
- GERBERY, D., FILČÁK, R., 2014: Exploring Multi-dimensional Nature of Poverty in Slovakia: Access to Energy and Concept of Energy Poverty. In: *Ekonomický časopis*, r. 62, č. 6, s. 579-597
- JUHAŠČÍKOVÁ, I. a kol., 2014: *Fakty o zmenách v živote obyvateľov SR*. Sčítanie obyvateľov, domov a bytov SR. Bratislava: ŠÚ SR
- JURČOVÁ, D. 2010: *Migračné toky v Slovenskej republike*. Bratislava: INFOSTAT
- JURČOVÁ, D., MÉSZÁROS, J. (eds.), 2010: *Populačný vývoj v okresoch Slovenskej republiky 2009*. Bratislava: INFOSTAT
- KATUŠA, M. a kol., 2013: *Vývoj obyvateľstva v Slovenskej republike a krajoch v roku 2012*. Bratislava: Štatistický úrad SR
- KATUŠA, M. a kol., 2014: *Vývoj obyvateľstva v Slovenskej republike a krajoch v roku 2013*. Bratislava: Štatistický úrad SR
- KAUFMANN, F.-X., SCHULZE, H.-J., 2002: Comparing Family Life in the Frame of National Policies: An Introduction. In: KAUFMANN, F.-X., KUIJSTEN, A., SCHULZE, H.-J., STROHMEIER, K. P. (eds.): *Family Life and Family Policies in Europe. Volume 2. Problems and Issues in Comparative Perspective*. Oxford: Oxford University Press, 2002, pp. 1-18
- KOREC, P., 2005: *Regionálny rozvoj Slovenska v rokoch 1989-2004*. Bratislava: Geografika
- KLING, J., 2003: Regionálny vývoj. In: *Vízia vývoja Slovenskej republiky do roku 2020*. Bratislava: IVO, s. 109-126
- KRÁĽOVSKÁ, V., 2006: Zdravotný stav detí a žien žijúcich v chudobných komunitách Slovenskej republiky. In: KUSÁ, Z., DŽAMBAZOVIČ, R. (eds.): *Chudoba v slovenskej spoločnosti a vzťah slovenskej spoločnosti k chudobe*. Bratislava: UNESCO NK MOST, Sociologický ústav SAV, s. 152-157
- MÉSZÁROS, J., 2008: *Atlas úmrtnosti Slovenska 1993-2007*. Bratislava: INFOSTAT
- MÉSZÁROS, J., 2012: Úmrtnosť. In: VAŇO, B. a kol.: *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2011*. Bratislava: INFOSTAT, s. 53-64
- MLÁDEK, J., ŠIROČKOVÁ, J., 2004: Kohabitácie ako jedna z foriem partnerského spolužitia obyvateľstva Slovenska. In: *Sociológia*, r. 35, č. 5, s. 423-454
- MOŽNÝ, I., RABUŠIC, L., 1992: Unmarried Cohabitation in Czechoslovakia. In: *Czech Sociological Review*, 28, Special Issue, s. 107-117
- MUŠINKA, A., ŠKOBLA, D., HURRLE, J., MATLOVIČOVÁ, K., KLING, J., 2014: *Atlas rómskych komunit na Slovensku 2013*. Bratislava: UNDP

- PILINSKÁ, V. a kol., 2005: *Demografická charakteristika rodiny na Slovensku*. Bratislava: INFOSTAT
- PODOLÁK, P. (Ed.), 2006. Priestorový pohyb obyvateľstva. In: *Atlas obyvateľstva Slovenska*. Bratislava: PF UK v Bratislave
- POTANČOKOVÁ, M., 2008: *Plodnosť žien na Slovensku v rokoch 1950–2007 v generačnom pohľade*. Bratislava: INFOSTAT
- POTANČOKOVÁ, M., 2009: Plodnosť. In: VAŇO, B. (ed.): *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2008*. Bratislava: INFOSTAT, s. 21-31
- POTANČOKOVÁ, M., 2011: Zmena reprodukčného správania populácie Slovenska po roku 1989: trendy, príčiny a dôsledky. In: PISCOVÁ, M. (Ed.): *Desaťročia premien slovenskej spoločnosti*. Bratislava: VEDA, s. 142-159
- POTANČOKOVÁ, M., 2013: Rodina a životné dráhy mladých dospelých. In: KRIVÝ, V. (Ed.): *Ako sa mení slovenská spoločnosť*. Bratislava: Sociologický ústav SAV, s. 89-127
- RADIČOVÁ, I. a kol., 2004: *Atlas rómskych komunit na Slovensku 2004*. Bratislava: Nadácia S.P.A.C.E., IVO
- RYCHTAŘÍKOVÁ, J., 1994: Nesezdaná soužití. In: *Populační vývoj ČR 1994*. Praha: KDGD PF UK
- SINGLY, F., 1999: *Sociologie současné rodiny*. Praha: Portál
- SOPÓCI, J., DŽAMBAZOVIČ, R., GERBERY, D., 2015: *Zdravie a zdravotná starostlivosť na Slovensku – nerovnosť v zdraví*. Bratislava: Stimul
- ŠAŠKO, P., 2002: Zdravotná situácia rómskej populácie. In: VAŠEČKA, M.: *ČAČIPEN PAL O ROMA. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava: IVO, s. 657-678
- ŠKOBLA, D., FILČÁK, R., 2014: Bariéry v prístupe k pitnej vode ako aspekt sociálneho vylúčenia rómskej populácie. In: *Sociológia*, r. 46, č. 5, s. 620-637
- ŠPROCHA, B., VAŇO, B., BLEHA, B., 2013: *Prognóza vývoja obyvateľstva v okresoch Slovenskej republiky do roku 2035*. Bratislava: Repro Print
- ŠPROCHA, B. 2009. Plodnosť Rómov na Slovensku. In: *Demografie*, r. 49, č. 3, s. 191-201
- ŠPROCHA, B., 2010: Rozvodovosť. In: ŠPROCHA, B., POTANČOKOVÁ, M.: *Vzdelanie ako diferenčný faktor reprodukčného správania*. Bratislava: INFOSTAT, s. 30-34.
- ŠPROCHA, B., 2012: Sobáše a sobášnosť na Slovensku. Čo vieme povedať o sobášoch a o procese sobášnosti na Slovensku z hlásení o uzavretí manželstva. In: *Slovenská štatistika a demografia*, r. 22, č. 2, s. 39-59
- ŠPROCHA, B., 2014. *Reprodukcia rómskeho obyvateľstva na Slovensku a prognóza jeho populačného vývoja*. Bratislava: PÚ SAV, INFOSTAT
- ŠPROCHA, B., VAŇO, B. (eds.), 2014: *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2014*. Bratislava: INFOSTAT

ŠPROCHA, B., VAŇO, B., BLEHA, B., 2014: *Prognóza vývoja rodín a domácností na Slovensku do roku 2030*. Bratislava: PÚ SAV, INFOSTAT – VDC, Katedra humánnej geografie a demografie PF UK v Bratislave

ŠPROCHA, B., 2015: Transformácia reprodukčného správania a rodinné domácnosti na Slovensku. In: CHORVÁT, I., DŽAMBAZOVIČ, R.: *Rodina na Slovensku v teórii a vo výskume*. Bratislava: Stimul, s. 52-82

VAŇO, B. a kol., 2000: *Populačný vývoj v Slovenskej republike 1999*. Bratislava: INFOSTAT

VAŇO, B. a kol., 2001: *Obyvateľstvo Slovenska 1945–2000*. Bratislava: INFOSTAT

VAŇO, B. a kol., 2007: *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2006*. Bratislava: INFOSTAT

VAŇO, B. a kol., 2009: *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2008*. Bratislava: INFOSTAT

VAŇO, B. a kol., 2012: *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2011*. Bratislava: INFOSTAT

VAŇO, B., MÉSZÁROS, J., 2004: *Reprodukčné správanie obyvateľstva v obciach s nízkym životným štandardom*. Bratislava: INFOSTAT

